

KERKÜK ÇOK IRAK DEĞİL
PROF. DR. EŞREF BUHARALİ'YA ARMAĞAN

TÜRK TARİHİNE DAİR YAZILAR II

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ТАРИХЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ЗЕРТТЕУЛЕР
TURKİY XALQLAR TARİXİGA DOİR İZLANIŞLAR
ТҮРК ТАРИХЫ БОЮНЧА ИЗИЛДӨӨЛӨР
TÜRK TARYHYNA DEĞİŞLİ ÝAZGYLAR
TÜRK TARİXİNƏ DAİR YAZILAR

تورك تاريخينه دائر يازيلر

Editörler

Alpaslan DEMİR-Tuba KALKAN-Eralp ERDOĞAN

Ankara 2017

Yayın Koordinatörü • Yaşar HIZ
Genel Yayın Yönetmeni • Aydın ŞİMŞEK
Editör • Alparslan DEMİR • Tuba KALKAN •
Eralp ERDOĞAN
Kapak Tasarım • Ali İMREN
İç Tasarım • Serkan AKKUŞ
Sosyal Medya • Betül AKYAR

Birinci Basım • © Aralık 2017 / ANKARA

ISBN • 978-605-288-180-4

© copyright

Bu kitabın tüm yayın hakları yazarlarına
aittir. İzin alınmaksızın başka yerde
yayınlanamaz. Yazıların sorumluluğu
yazarlarına aittir.

Gece Kitaplığı

Adres: Korkut Reis Mh. Y eşilirmak Cd. 1 O / B

Demirtepe Çankaya/ ANKARA

Tel: 0312 384 80 40

web: www.gecekitapligi.com

e-posta: gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt

Bizim Büro

Sanayi 1. Cadde Sedef Sk. No: 6/1

İskitler - Ankara

Sertifika No: 26649

Tel: 0312 229 99 28

İÇİNDEKİLER

Önsöz	13
Kısaltmalar	14
Kerkük'ten Anadolu'ya Uzanan Yol (Tuba KALKAN)	15

I. SİYASET

Genel Hatları İle Hint Coğrafyasında Sakalar M. Melis ÇELİKTAŞ	25
Göktürk Dönemi Türk Diplomasinin Hususiyetleri Üzerine Oktay BERBER	33
Azerbaycan Şehirlerine Yapılan Gürcü Taaruzları (11 ve 12. Yüzyıllar) Cihat AYDOĞMUŞOĞLU	47
Memlûkler ve Haçlılar Arasındaki Antlaşmalarda On Yıl Kuralı Süleyman ÖZBEK-Esra ÇIPLAK	57
Memlûklerin Akka'yı Fethine Tepkiler: Ticari Ambargo ve 1293 Alanya-İskenderiye Haçlı Saldırısı Mehmet Ali BOZKUŞ	71
Kazakların Milli Direnişi (XVII-XX. YY.) Halida DEVRİŞEVA	83
Rusların Gence'yi İşgali (4 Ocak 1804) Özgür TÜRKER	93
1876 Berlin Memorandumu Karşısında İngiltere Mithat AYDIN	105
Osmanlı Devleti'nin İlk Bükreş Sefiri Süleyman Hürşid Bey (1846-1885) Selda KILIÇ	121
Gaspıralı İsmail ve Kırım Ahali Cumhuriyeti Hasan IŞIK- Ahmet DOĞAN	133
II. Dünya Savaşı Öncesi İngiliz Basınının Sovyetler Birliği'ne Bakışı Üzerine Genel Bir Değerlendirme Hakan KURT	151
II. Dünya Savaşı'nda Çanakkale ve Çevresinde Alınan Güvenlik Önlemleri Şeyda BÜYÜKCAN SAYILIR	159
II. Dünya Savaşında Kafkasya'da Sovyet Sisteminin Uyguladığı Sürgünü Hatırlamak ve Anlamak Mehmet ALPARGU	173
Türk Dış Politikasında Musul (1922-1926) Tahir KODAL	187
XX. Yüzyılın İlk Yarısında İran'da Rus Nüfuzu Sonay ÜNAL	245

Türk Basınında Kıbrıs Meselesi (1955-1974) İsmail ŞAHİN.....	257
Türkiye'nin Hazar Enerji Kaynakları Politikaları Üzerine Bir Değerlendirme Mustafa GÖKÇE.....	273
Kâmran İnan'ın Yönetim ve Dış Politika Anlayışına Bakış Tekin ÖNAL.....	283

II. TEŞKİLAT

Osmanlı Ateşli Silah Teknolojisinin İslam Dünyasına İntikali ve Osmanlı Devleti'nin Türkistan Hanlıklarına Yaptığı Askeri Yardımlar (XVI-XIX. Asırlar) Selim Serkan ÜKTEN.....	297
Askeri Nakil Merkezi Olarak Trabzon (1826 Numaralı Şeriyye Siciline Göre) Murat GÜNEY.....	319
Osmanlı Devleti'nde Askeri ve Lojistik Amaçlı Bir Uygulama Örneği: "Kale Şenletmek" Samettin BAŞOL.....	327
Fırka-i Islahiye Ordusunun Özellikleri ve Faaliyetleri Nuri YAVUZ.....	335
PR Teşkilatı (Gizli Telgraf Teşkilatı) ve Ahmed Cevad Besen İsmail EFE.....	347
Çarlık Rusya'nın Askerî Okulu: Nikolaevskaya Akademisi Murat ÖZKAN.....	357
İkinci Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Donanma ve Ordusunda Bulaşıcı Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler Eda Gülşen GÖMLEKSİZ.....	371
Timurlu Devri Kaynaklarına Dair I "Devri Aydınlatan Meşalelerden Birkaç Hüzme" Ali Rıza YAĞLI.....	385

III. SOSYAL HAYAT

Erken Ortaçağ'da İç Asya'dan Erdel Bölgesi'ne Yapılan Göçler Pınar Yiğit TÜRKER.....	401
Daltaban Mustafa Paşa'nın Hayatına Dair İzler: Tereke Kaydımdan Hareketle Gülser OĞUZ.....	409
Çorum'da Kalenderî Geleneğinden Bir Abdal: Kutbu'l-Büdelâ Abdal Ata ve Zaviyesi Sadullah GÜLTEN.....	423
Osmanlı Devleti'nde Fare Problemleri ve 1866 Tırhala Fare İstilas Alpaslan DEMİR.....	435

Osmanlı'da Kara Sevda İletti Yasin DÖNDER	449
1815-1911 Yılları Arasında Şiran Şeriyeye Sicillerine Yansıyan Boşanma Davalarının Analizi Murat GÜNEY	457
18 Mart 1953 Yenice-Gönen Depremi Cemile ŞAHİN	469

IV. ŞEHİR VE EKONOMİ

Bâdgis'teki Türk Hakimiyeti Tuba KALKAN	487
X-XIII. Yüzyıllar Arasında Haleb ve Çevresi Taner ATMACA	501
İlhanlılar Devrinde Erzincan Firdevs ÖZEN	515
Rusların Hatıralarına Göre XVIII-XIX. Asırlarda Büyükdere Fatih ÜNAL	543
Constantin-François Volney'in Seyahatnamesinde Mısır Fatma UYGUR	571
Hülasa-i Ahvalı'l-Buldan'a Göre 19. Yüzyılda Osmanlı Afrikası Üçler BULDUK	581
Kerkük'ün Mahalleleri: Kentsel Yerleşimin Mekânsal Organizasyonu Fasih DİNÇ	593
Amasya Belediye İdaresi ve Sağlık Alanındaki Hizmetleri (1870-1910) Edip UZUNDAL	603
Soğdça Yazılı Türk Kağan Ünvanlı Batı Köktürk Sikkeleri Üzerine Gaybullah BABAYAR	615
Memlûk Toplumu: Sosyal Yapı, Şehirler ve İktisadî Faaliyetler Üzerine Bir Bakış Adnan KARA	637
Buharlı Çağında İstanbul'da Bir Rus Vapur Kumpanyası Mesut KARAKULAK	657
XIX. Yüzyılın Sonu, XX. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Kırgız Topraklarını Ziyaret Eden Osmanlı Vatandaşları Abdrasul İSAKOV	677
Tire İlçesi Eğridere Köyü'nde Rumi 1320 (M.1904) Tarihli Son Osmanlı Nüfus Tahriri (Sayım / Yazım) ve Nüfus Defterinin İncelenmesi Necat ÇETİN	697

V. KÜLTÜR VE SANAT

Büyük Selçuklular İle Bâtınîlerin Kültürel Mücadeleleri ve Nizamiye Medreselerinin Rolü Remziye YILMAZ	711
Büyük Selçuklularda ve Memlûklerde Av Tülay YÜREKLİ	723
Memlûk Ordusunda Askeri Müzik – Prof. Dr. Eşref Buharalı'nın Yönlendirmesi Işığında Feyzan GÖHER VURAL	733
Safevilerde Okçuluk ve Kabak Oyunu'na Genel Bir Bakış Eralp ERDOĞAN	741
Umdetü'l-Ahbâr'ın 18.Yüzyıldan Günümüz Kırım Coğrafyasına Taşdığı Kültürel Birikim Örnekleri Derya DERİN PAŞAOĞLU	747
Klasik Dönem Osmanlı Tarih Yazımında Macar İmgesi Yunus İNCE	761
Divan-ı Lugati't Türk'te Geçen Atasözleri Saadettin Yağmur GÖMEÇ	773
Arap Harfli Kitabelerin Türk Mimarisindeki Önemi Kerim TÜRKMEN	797
Tarihsel Süreçte Suç ve Ceza: Tarih Öğretiminde Tematik Öğrenmeye Yönelik Bir Değerlendirme Hamza KELEŞ- A. Nihan EROL ŞAHİN, Ayten KİRİŞ AVAROĞULLARI	801
Kerküklü Mehmet Sadık ve “Ey Kerkük” Adlı Şiirinin Düşündürdüğüleri Ahmet KANKAL	811

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA MUSUL (1922-1926)♦

Tahir KODAL*

Giriş

Musul kelimesinin kökeni ve etimolojik anlamı üzerinde çeşitli görüşler olmakla birlikte, bu kelimenin Arapça'daki Mavsıl kelimesinden geldiği yaygın görüş olarak kabul edilmektedir. Bu kelimenin Arapça türetime göre; yolların veya Dicle ırmağına karışan kolların, kavşak yeri anlamına geldiği⁷¹⁷ ileri sürülmüşse de bu düşünce, Musul'un Dicle'nin sol sahilinde olması nedeniyle, ırmağın kollarının karışımı anlamında kullanılamayacağı da ifade edilmiştir. Bunun yerine, Irak ile Elcezire'yi yani Musul ve çevresini birbirine bağladığı ve Dicle ve Fırat arasında bir ulaşım bölgesi durumunda olması nedeniyle, Mavsıl kelimesinin kullanılmasının daha doğru olduğu yaygın görüş olarak kabul edilmiştir.⁷¹⁸ Bölgedeki bütün yolların kavşak noktası durumunda olmasından dolayı Musul'a yüklenen bu anlam, onun tarihî kaderini de tayin etmiş ve burası için amansız mücadelelerin yaşanmasına sebep olmuştur.

Musul, M.Ö. 3100-M.Ö 720 yılları arasında Babil Krallığı'nın, M.Ö. 720 yılından itibaren Asur Devleti'nin, Bu M.Ö 606 yılından itibaren de II. Babil Krallığı'nın, M.Ö. 539 yılından sonra Pers İmparatorluğu'nun yönetimine girmiştir. Musul'daki Pers yönetimi de uzun sürmemiş, burası sırasıyla Makedonyalıların, tekrar Perslerin, Perslerin hâkimiyetinin azalmasından sonra da M.S. 226 yılına kadar Suriye krallıklarından olan Selevkosların yönetiminde kalmıştır.⁷¹⁹ Perslerin kendilerini yeniden toparlamalarının ardından Musul, 226 yılında tekrar Perslerin yönetimi altına girmiştir. Eski Musul şehri bu dönemde ortaya çıkmış, sonra da Hristiyanlığın önemli bir merkezi haline gelmiştir.⁷²⁰

Musul, İslâmiyetin hızla yayılmaya başladığı Hz. Ömer (634-644) zamanında, Utba b. Farkad tarafından 641 yılında Müslüman Arapların yönetimine katılmıştır. Bu tarihten sonra Musul, önemli bir askerî şehir konumuna getirilerek, Müslüman şehri kimliği kazandırılmıştır. Musul, Muaviye'nin halifeliği (661-680) zamanında, kısa bir süre Emevîlerin yönetimine girmiştir. Milattan Önceki dönemde burada gözüken Türkler, Emevîler zamanından itibaren bu bölgeye yerleşmeye başlamışlardır. 674 Basra'ya yerleştirilen Türkler, Emevîlere karşı isyan eden Haricîlerin isyanlarının bastırılmasında büyük yararlılıklar göstermişlerdir.⁷²¹

♦ Bu çalışma "Tahir Kodal, Musul Meselesi (Türk Basınına Göre, 1923-1926), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002" adıyla hazırlanmış olan Doktora Tezi'ne bazı eklemeler ve kısaltmalar yapılarak hazırlanmıştır.

* Prof.Dr., Pamukkale Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Sosyal Bilimler Eğitimi ABD, Kınıklı Yerleşkesi/DENİZLİ/ tkodal@pamukkale.edu.tr

⁷¹⁷ İsmet Parmaksızoğlu, "Musul", Türk Ansiklopedisi, Cilt:24, İstanbul 1976, s.506.

⁷¹⁸ Nilüfer Bayatlı, XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti, Ankara 1999, s.3.

⁷¹⁹ A Committee of Officials, An Introduction to the Past and Present of the Kingdom of Iraq, Baltimore, USA, 1946, s.13-18.

⁷²⁰ E. Honingman, "Musul", İslam Ansiklopedisi (İ.A.), Cilt: VIII, İstanbul 1958, s.739-741.

⁷²¹ Aylin Orcan, Irak Türklerinin Menşei ve Siyasî Tarihi (IX. ve XIII. Yüzyıllar Arası), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999, s.25-26., Ayrıca bkz. "Buhara", İ.A., Cilt:2, İstanbul 1961, s.762.; Aydın Bayatlı, "Irak Tarihine Kısa Bir Bakış", Irak Türkleri Kültür ve Sanat Bülteni, Sayı:2, Ankara 1990, s.7-8.

Musul, 868 yılında Hariciler tarafından kısa bir süre için işğâl edilmişse de Türklerinde yardımıyla, Halife el- Mutemed tarafından bu işğâle son verilmiştir.⁷²² Emevîlerin yönetimi altında kısa bir süre kalan Musul, 750 yılında Abbasi Devleti'nin kurulmasıyla, bu devletin yönetimine girmiştir. Türkler, Abbasîler zamanında da gelmeye devam etmişler ve askerî garnizonlara yerleştirilmişlerdir.⁷²³ Türklerler, Arap kabileleri ve Hariciler arasındaki nüfuz mücadelesinde, Haricilere karşı Arap kabileleri ve Halifeler yanında yer almışlar, onlar için mücadeleler vermişlerdir. Musul'un Türklerin yönetimine girmesi, Hamdanîlerin Musul üzerindeki etkinlikleri sürerken gerçekleşmiştir. Mısır ve Suriye'de Abbasi halifesine bağlı olarak kurulan ilk Türk devletinin kurucusu Ahmet b. Tulun'un, 884 yılındaki Suriye seferi sırasında Musul bu devletin hâkimiyeti altına alınmış, 905 yılına kadar Türk hakimiyetinde kalmıştır.⁷²⁴ Bu süreçte, Hamdanîler kısa bir süre (905-956) yılları arasında Musul ve çevresini ellerinde tutmuşlardır.

Hamdanîlerden sonra yine bir başka Arap kabilesi olan Ukaylîler Musul'a 992 yılında egemen olmuşlardır. Ancak, Musul'da Ukaylîlerin hâkimiyeti sürerken, Musul ve çevresine, Türklerin yaşam biçimlerine uygun olması nedeniyle, büyük göç dalgası gerçekleşmeye başlamıştır. Bunun sonucunda Oğuz Türkleri, Hanikin'den Tigris'e Telafer'den Mardin'e kadar bütün Musul yöresine yerleşmişlerdir.⁷²⁵ 1050 yılına gelindiğinde Musul ve çevresindeki durum, Oğuz Türkleri lehine değişmeye başlamıştır. 1057 yılında Musul Emiri Kureyş (Karvaş) Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey adına hutbe okutarak, bir yandan kendi hâkimiyetini sağlamlaştırmış, diğer yandan da Musul'daki Türk hâkimiyetini de başlatmıştır.⁷²⁶ Bu hâkimiyet, 1926 yılına kadar yaklaşık 900 yıl sürecektir. Büyük Selçuklu Devleti'nin ikiye ayrılmasının ardından, Irak Selçukluları ortaya çıkmış, Musul'a vali olarak atanan Atabeg İmameddin Zengi, Musul Atabeyliği olarak da bilinen atabeyliğini kurmuş, bu atabeylik Musul'a 1233 yılına kadar egemen olmuştur.⁷²⁷ Bu dönemde, Musul Türkleşmiş, her bakımdan çağının en güzel şehirlerinden biri hâline gelmiştir.

Musul, 1185 yılında Zengilerin komutanlarından olan ve Mısır'da bir Türk Devleti kuran Selahattin Eyyübî Devleti'ne bağlanmıştır. Önce 1210 yılından itibaren Zengilerin veziri sıfatıyla ve 1231 yılından sonra da bağımsız olarak Musul; Bedreddin Lulu tarafından idare edilmiştir.⁷²⁸ Ancak, Musul 1243 yılından itibaren Bedreddin Lulu yönetiminde Moğol (İlhanlı) Hükümdarı Hülagu'nun hâkimiyetine girmiştir. Bu durum, Musul'u herhangi bir tahripten koruduysa da daha sonra Bedreddin Lulu'nun oğlu Melik Salih İsmail'in Hülagu'ya karşı Sultan Melikü'z-zıkr ile 1262 yılında yapmış olduğu ittifak, şehrin Moğollar tarafından yağma edilmesine yol açmıştır.⁷²⁹ Musul, 1336-1364 yılları arasında İlhanlıların, daha sonra da Celayirlilerin yönetiminde kalmış-

⁷²² T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (T.C.B.D.A.G.M.), Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919), Ankara 1993, s.16.

⁷²³ Zekeriya Kitapçı, "İslâmın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler", Türk Kültürü, Yıl:10, Sayı:112, Ankara 1972, s.214.; Aylin Orcan, a.g.e., s.31-32.

⁷²⁴ T.C.B.D.A.G.M., a.g.e., s.17.

⁷²⁵ İsmet Parmaksızoğlu, a.g.m., s.506.

⁷²⁶ Mehmet Altay Köymen, Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1963, s.54-56.; T.C.B.D.A.G.M., a.g.e., s.17.

⁷²⁷ Abdulhaluk Çay, "Irak Türklerinin Tarihine Kısa Bir Bakış", Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri, (Haz. Mahir Nakip-Ziyad Köprülü), Ankara 1987, s.23.

⁷²⁸ E. Honingman, a.g.m., s.740.

⁷²⁹ İsmet Parmaksızoğlu, a.g.m., s.506., Ayrıca bkz. Douglas Patton, Badr Al-Din Lulu:Atabeg of Musul, 1211-1259, University of Washington Press, March 1992.

tır. Bir anlamda Musul, asıl yurtları burası olan Karakoyunlu Oğuz Türkleri (Türkmenleri) tarafından idare edilmeye başlanmıştır.

Timur zamanında Musul, diğer Ön Asya ve Anadolu şehirlerine (Bağdat, Şam, Sivas ve Bursa) gösterilmeyen hoşgörüyü maruz kalmıştır. Musul'a büyük hizmetlerde bulunulmuştur. Timur'un ölümünden sonra imparatorluk dağılmış ve Musul da Akkoyunlu Devleti'nin kurucusu Kara Yülük Osman tarafından 1409 yılında ele geçirilmiştir.⁷³⁰ Musul kısa bir süre Safevilerin yönetimi altında kalmış, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın ölümünden sonra, Akkoyunlu hanedanı arasında taht mücadeleleri başlamıştır. Çeşitli Akkoyunlu şehzâdeleri arasında el değiştirdikten sonra Musul, Şah İsmail'i destekleyen Musullu boyunun Safevî Devleti'nden yana tavır koymasıyla, 1508 yılında bu devletin hâkimiyetine girmiştir. Safevîler, Musul ve çevresinin yönetimini Avşar boyundan Ahmet Bey'e bırakmışsa da Musul ve Oğuz Türkleri (Türkmenler) bu dönemde, Şia mezhebinin etkisiyle pek çok huzursuzluk yaşamıştır.⁷³¹ Ancak, Musul'daki Safevî hâkimiyeti kısa süreli olmuş ve şehrin müstakbel sahibi belli olmuştur.

Musul, Yavuz Sultan Selim'in doğu ve güneydoğu politikası sonrasında, Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Yavuz Sultan Selim, Safevîleri Çaldıran Savaşında 1514 yılında yendikten sonra, Ferhad Paşa'yı bölgenin fethi için görevlendirmiştir. Ferhat Paşa da 1516 yılındaki Koçhisar savaşından sonra, Mardin'den başlayarak Musul, Kerkük, Erbil ve Elcezire bölgesini bütünüyle Osmanlı hâkimiyetine dâhil etmiştir.⁷³² Yavuz Sultan Selim zamanında Musul'un idarî yapısında, devlete itaat edip vergisini vermek şartıyla, herhangi bir değişiklik yapılmamıştır. Musul ve bölgenin tam anlamıyla Osmanlı yönetimine girmesi, Kanunî Sultan Süleyman'ın Irak seferine çıktığı 1534 yılından sonradır. Kanunî Sultan Süleyman, bölgedeki idarî yapıyı değiştirerek, Musul'u bir eyalet merkezi hâline getirmiştir. Şehrin gelişimine de özel önem vermiştir. Bu dönemde Musul eyaleti; Musul, Bacvânlu, Tikrit, Eski Musul, Horen ve Bâna Sancakları'ndan oluşmuştur.⁷³³ Ancak, bu düzenleme belli bir süre sonra değiştirilmiştir. 1578-88 yılları arasında Osmanlı idarî düzeni içerisinde yer alan Musul Eyaleti; Erbil, Eski Musul, Nusaybin, Sincar, Bacvan, Akçakale ve Zaho Sancakları'ndan oluşmuştur.⁷³⁴

Osmanlı Devleti merkezî idareyi güçlendirmek üzere, 1834 yılında Mehmet Bayraktar Paşa'yı göndermiş ve Musul'daki Celilî ailesi dönemine son verilmiştir. Mehmet Bayraktar Paşa, Musul ve çevresindeki güç odaklarını birer birer ortadan kaldırarak, merkezî idareyi tesis etmiştir.⁷³⁵ Musul Vilâyeti 1851 yılında sancak (mutasarrıflık) durumuna getirilerek, Bağdat Vilâyeti'ne bağlanmıştır.⁷³⁶ Midhat Paşa'nın 27 Şubat 1869 yılında Bağdat Valisi olmasından sonra, Musul'da 1864 yılında çıkarılan Vilâyet sistemi uygulanmaya başlanmıştır. 1878 yılından itibaren Musul, Şehrizar (Kerkük) Vilâyeti'ni de içine alarak, İstanbul'a bağlı bir vilâyet durumuna getirilmiş ve ilk vali

⁷³⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1969, s.190-192.; Mükrimin Halil Yınarç, "Akkoyunlular", İ.A., Cilt:I, İstanbul 1965, s.259.

⁷³¹ Ahmet Refik (Altınay), *Sahâif-i Muzafferiyât-ı Osmâniye*, Kütüphane-i Askerî, İstanbul 1325 (1909), s.298-299.; T.C.B.D.A.G.M., a.g.e., s.24-25.

⁷³² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:II, Ankara 1988, s.350-352.; Sinan Marufoğlu, a.g.e., s.32.

⁷³³ Halil Sahillioğlu, "Osmanlı Döneminde Irak'ın İdarî Taksimatı", (İngilizce'den Türkçe'ye Çeviren: Mustafa Öztürk), *Belleten*, Cilt: LIV, Sayı: 211, Ankara 1990, s.1241.

⁷³⁴ Metin Kunt, *Sancaktan Eyalet*, İstanbul 1978, s.165 vd.

⁷³⁵ Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, İstanbul 1998, s.37.

⁷³⁶ P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922*, London 1966, s.149.

olarak Fevzi Paşa bu göreve atanmıştır.⁷³⁷ Musul Vilâyeti, Osmanlı Devleti'nin elinden çıktığı I. Dünya Savaşı sonrasına kadar bu idarî yapılanma içerisinde olmuştur.

Mezopotamya ile ilgilenmeye başlayan emperyalist güçlerin, Musul ile ilgilenmele-ri ilk başta ilmi ve dinî sebeplerle olmuştur. Eski Mitanni ve Asur medeniyetinin izleri-ni sürmek amacıyla, Musul ve çevresinde girilen arkeolojik kazı ve incelemeler sonra-sında elde edilen bulguları, başta İngiltere ve Amerika'ya götürerek, oralandaki müze-lerde sergileme faaliyetleri, Musul şehri üzerindeki dikkatleri artırmıştır.⁷³⁸ Ayrıca, Mu-sul'un Orta Doğu⁷³⁹ Hıristiyanlığının merkezlerinden biri olması ve belli miktarda Hıristiyanın burada yaşaması, Hıristiyan Avrupa'nın bu şehir üzerine eğilmesi için ye-terli olmuştur. Ayrıca, Musul ve çevresindeki petrol, bu tarihlerde dünya politikasına yeni ve stratejik bir hammadde olarak girmiştir. Bu yüzden, Dünyanın önemli petrol yataklarından biri olan Osmanlı Devleti'nin Musul Vilayeti sanayileşmiş, petrol ihtiyacı olan devletlerin dikkatini çekmiş, bu alandaki şirketlerin mücadele alanı haline gelmiş, uluslararası ilişkilerin gündemine gelmiştir. Bunu kavrayan Osmanlı devleti ise bu sü-reçte bir takım çalışmalar yapmış, yaptırmış ve bu konuda önlemler almaya çalışmıştır.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasından Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasına kadar geçen süre içerisinde, Musul ve çevresinde petrol araştırmaları askıya alınmıştır. Ancak, petrol bölgeleri ile ilgili gizli antlaşmalar yapılmıştır. Batılı devletlerin Osmanlı Devle-ti'nin Orta Doğu topraklarını paylaştıkları, dolayısıyla da Musul'un geleceği ile ilgili olan gizli antlaşma Sykes-Picot-Sazanov Antlaşması'dır. Osmanlı Devleti'nin Arap topraklarını paylaşmak üzere, İngiltere ve Fransa arasında Londra'da başlayan görüş-melere daha sonra Rusya da katılmıştır. Toplantıya, İngiltere adına Savaşbakanlığı da-nışmanlarından Sir Mark Sykes ve Fransa adına Charles François Georges-Picot katıl-mıştır. 3 Ocak 1916'da imzalanan ve tarihe müzâkereye katılanların adı ile anılan bu antlaşmaya göre; İngiltere Mezopotamya'yı yani Filistin ve İran arasındaki bölgeyi alır-ken, Fransa, Suriye ve Musul dâhil olmak üzere Kuzey Irak'ı elde etmiştir. Daha sonra Rusya Dışişleri Bakanı Sazanov da bu paylaşımı kabul etmiştir.⁷⁴⁰

Osmanlı Devleti bazı cephelerde kazandığı önemli zaferlere rağmen, I. Dünya Savaşı'nı Osmanlı Devleti kaybetmiş, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalan-mıştır. Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada İngilizler, Musul'un yaklaşık 60 km.

⁷³⁷ Sinan Marufoğlu, a.g.e., s.38-39.; Nilüfer Bayatlı, a.g.e., s.38.

⁷³⁸ Richard Coke, *The Heart of the Middle East*, London 1925, s.124-125.; İsmet Parmaksızoğlu, a.g.m., s.508.

⁷³⁹ İngilizler, bu kavramı I. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası ilişkilerde kullanmaya başlamışlardır. Bu bölge için Amerikalılar ve Ruslar ise daha önce İngilizler tarafında kullanılan "Yakın Doğu" kavramını kullanmışlardır. Bu kavrama açıklık getirmek amacıyla Birleşmiş Milletler bünyesinde 1958 yılında bir tali komisyon kurulmuştur. Tartışmalardan sonra "Orta Doğu" kavramı benimsenerek, bu kavram içerisine Türkiye, Yunanistan, Afganistan, İran, Mısır, Yemen, Suudi Arabistan, Irak, Ürdün, Suriye, Lübnan ve Habeşistan dâhil edilmiştir. Bu konuda bkz. Ahmet Muazzez Tul, "Orta Doğu'nun Jeopolitik ve Stratejik Durumu", *Orta Doğu*, Sayı: 7, İstanbul 1961, s.13.

⁷⁴⁰ Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı Devletinin Paylaşılması*, Ankara 1983, s.12.; Harry N. Howard, *The Parti-tion of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923*, New York 1966, s.155-156.; E. E. Adamof, *Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı*, (Çev.: Hüseyin Rahmi, Sadeleştiren: H. Mutluçağ), İstanbul 1972, s.133.; Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara 1982, s.102.; Ayrıca bkz. Laurence Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması 1914-1924*, (Çev.: Tefik Alanay), İstanbul 1972; W. W. Gottlieb, *Studies in Secret Diplomacy During the First World War*, Londra 1957.; E. Monroe, *Britain's Moment in the Middle East 1914-1956*, Baltimore 1963.

güneyinde bulunuyorlardı.⁷⁴¹ İngilizler, Devletler Hukûku'na göre savaş durumuna son verilmeksizin işgâl edilmemiş bulunan bir arazinin barış masasında istenmesinin mümkün olmadığını bildikleri ve Orta Doğu'nun tek hâkimi olmak istedikleri için, mütarekeden hemen sonra, Musul'u ele geçirmek amacıyla harekete geçmişlerdir.⁷⁴² Böylece İngilizler, daha önce nüfuz bölgesi olarak Fransızlara bırakmış oldukları Musul'u, şartların değişmesi nedeniyle, tekrar ele geçirmek için çalışmalarına başlamışlardır. Bunun üzerine İngilizler, 31 Ekim 1918'de başlatmış oldukları harekâta devam etmişler, 1 Kasım 1918'de Hıristiyan halka baskı yapıldığı gerekçesiyle,⁷⁴³ Musul'un işgâl edileceğini bildirmişlerdir. Musul'un boşaltılmasına 8 Kasım 1918'de başlanmış, şehre İngiliz bayrağı çekilmiş ve şehir 15 Kasım 1918'de tamamen boşaltılmıştır.⁷⁴⁴ Böylece, bin bir tehdit altında boşaltılan Musul, hem devletler hukûkuna hem de mütareke hükümlerine aykırı olarak fiilen işgâl edilmiştir.

İngiltere, Sykes-Picot Antlaşması'ndan memnun olmadığı için Başbakan Lloyd George, Musul'un ilerisi düşünülmeden Fransa'ya bırakılmasının bir hata olduğunu söylemiştir. Bu nedenle, İngiltere Paris Barış Konferansı'nda Musul'u kendi nüfuz bölgesine katmıştır. Ancak, Fransızlar Musul petrolerinden pay alacaklar ve bunu İskenderun limanına akıtabileceklerdir. Clémenceau bu değişikliği Paris'te 15 Şubat 1919'da yayınladığı bir muhtıra ile kabul ettiğini açıklamıştır.⁷⁴⁵ İngiltere ve Fransa, Paris Barış Konferansı çerçevesinde 18 Nisan 1919'da Long-Berenger Petrol Antlaşması'nı da imzalamışlardır. Bu antlaşmaya İngiltere'nin Petrol İşleri Bakanı Walter Long ile Fransız Petrol Ürünleri Genel Komiseri Senatör Henry Berenger imza koymuşlardır. Buna göre; Orta Doğu ve Akdeniz'e yakın ülkelerdeki ortak petrol politikası üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Böylece İngiltere, Mezopotamya'yı manda yönetimi altına alacak ve Türk Petrol Şirketi'ni de yeniden yapılandıracaktır. Çıkan petrolden İngiltere %70, Fransa %20 ve yerel hükûmet %10 hisse alacaktır. Fransızlar aynı zamanda, Musul ve İran petrolünün bir boru hattı ile Akdeniz'e ulaştırılmasını sağlayacaklardır.⁷⁴⁶

Mondros Mütarekesi hükümlerine aykırı bir şekilde, yapılan gizli antlaşmalar çerçevesinde Anadolu'nun işgal edilmeye başlanmasının ardından Millî Mücadele başlamış, kongreler yapılmış, Heyet-i Temsiliye 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelmiştir. Mustafa Kemal (Atatürk)'ün, Ankara'ya gelmesinden bir gün sonra, yani 28 Aralık 1919'da, Ankara'nın ileri gelenlerinin kendisini ziyaret ettiği Ziraat Mektebi'ndeki toplantıda, Musul hakkındaki görüşlerini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Mustafa Kemal (Atatürk), bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirmiştir; “*Mütareke imzalanır imzalanmaz İngilizler Musul'u işgal etti. Mütareke yapıldığı günlerde bizim ordumuz Musul'da, İngilizler güneyde idi. Mütarekeden sonra oradaki kumandanla aldatıcı konuşmalara girerek askerlerini Musul'a soktular. İstanbul'u deniz ve kara kuvvetleriyle işgal ettiler. Bunlar mütarekenin neresine, hangi maddesine uyabilmektedir?...Mütareke imzalandığı gün bizim ordularımız benim çizdiğim*

⁷⁴¹ Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Cilt: I, İstanbul 1991, s.32.

⁷⁴² Meryem İmamzâde, Irak Dosyası, İstanbul 1986, s.22.

⁷⁴³ Bu gerekçe, özellikle Tanzimat Fermanı'ndan itibaren, Türkiye ve Türkler üzerindeki emellerini gerçekleştirmeyi amaçlayan Avrupalı emperyalist devletler tarafından sürekli olarak kullanılmış ve kamuoyu oluşturulmuştur. Bu nedenle İngiltere, bu politik aracı Musul meselesinde de sürekli olarak kullanmıştır. Bunun örneklerini ileride göreceğiz.

⁷⁴⁴ Necmettin Esin, “Irak Türkleri”, Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1976, s.1127.

⁷⁴⁵ Sina Akşin, “Kurtuluş Savaşında ve Lozan'da İngiltere ve Fransa ile İlişkiler”, Lozan'ın 50. Yılına Armağan, İstanbul 1978, s.58.

⁷⁴⁶ Setephan Yaresimos, Milliyetler ve Sınırlar- Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu, İstanbul 1994, s.159 vd.

sınırlar üstünde idi. Bu sınır İskenderun Körfezi güneyinden Antakya'dan Halep ile Katma İstasyonu arasındaki Ceraplus Köprüsü güneyinden geçerek, Fırat Nebri'ne ulaşır. Oradan Deyrizor'a iner; daha sonra doğuya uzanarak Musul, Kerkük, Süleymaniye'yi içine alır. Bu sınır ordularımız tarafından silahla savunulduğu gibi, bizim insanlarımızın oturduğu vatan parçalarıdır.”⁷⁴⁷ Böylece Mustafa Kemal (Atatürk), daha Millî Mücadele'nin başında, Musul'u henüz ilân edilmemiş olan Misâk-ı Millî sınırları içerisinde telakki etmiş ve Musul'u vatanın ayrılmaz bir parçası olarak görmüştür.

Meclis-i Meb'ûsân işgâlcî devletlerin baskısı altında ilk toplantısını 12 Ocak 1920'de yapmıştır. Bütün baskıları göğüsleyerek çalışmasını yapan son Osmanlı Meclisi, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nde temelleri atılan, Mustafa Kemal (Atatürk) ve Heyet-i Temsiliye üyeleri tarafından hazırlanan metni esas alarak, 28 Ocak 1920'deki gizli oturumunda “*Abd-ı Millî*” olarak bilinen kararları almıştır.⁷⁴⁸ Bu kararlar 17 Şubat 1920 tarihli açık oturumda bütün basın mensuplarına ve yabancı parlamentolara bildirilmiştir. Giriş kısmından başka 6 maddeden oluşan bu kısa belgenin 1. maddesinde; “*Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918 tarihli mütarekenin yapıldığı esnada düşman ordularının işgâli altında kalan Arap çoğunluğunun oturduğu kısımların kadere halkların özgürce verecekleri oylara göre belirlenmek gerekeceğinden, sözü edilen mütareke battı içinde ve dışında dini, soyu, istekleri bir olan ve birbirlerine karşılıklı fedakârlık duyguları taşıyan; sosyal haklarıyla çevre şartlarına uyum bulunan Osmanlı-İslâm çoğunluğunun oturduğu bölgelerin tamamı fîlen, hükmen ve hiçbir sebeple ayrılık kabul etmez bir bütündür.*”⁷⁴⁹ denilmiş ve Musul, fîlen, hükmen ve ayrılık kabul etmez bir şekilde, millî sınırlar içerisinde kabul edilmiştir.

Misâk-ı Millî'nin kabulü, İstanbul'un işgalinden sonra Ankara'da T.B.M.M. açılmış, Mustafa Kemal (Atatürk), T.B.M.M'nin ikinci gününde yapmış olduğu konuşmada hudûd-ı millînin en çok güney sınırında değişikliğin olduğunu belirterek, “*Cenûb hudûdu İskenderun cenûbundan başlar. Halep'le Katma arasından Ceraplus köprüsüne müntehi olur (ulaşır) bir hat ve Şark parçasında da Musul Vilâyeti, Süleymaniye ve Kerkük bavalisi ve bu iki muntakayı yekdiğerine kalbeden (birleştiren) hat. Efendiler; bu hudûd, sırf askerî mülahazât (düşünceler) ile çizilmiş bir hudûd değildir, hudûd-u millîdir*”⁷⁵⁰ ifadeleri ile de Musul'un Misâk-ı Millî sınırları içerisinde olduğunu bir kez daha vurgulamıştır.

I. Dünya Savaşı'nın galipleri, Osmanlı Devleti'ne uygulanacak barış şartlarının esaslarını ancak 24 Nisan 1920'de San-Remo Antlaşması ile belirleyebilmişlerdir. Bu antlaşmanın 4. maddesine göre Osmanlı Devleti; Suriye, Filistin, Irak, Arabistan ve

⁷⁴⁷ Bugünün Diliyle Atatürk'ün Söylevleri, (Çev.: Behçet Kemal Çağlar), Ankara 1968, s.12-13 ve18.

⁷⁴⁸ Nejat Kaymaz, “Misâk-ı Millî Üzerine Yapılan Tartışmalar Hakkında”, VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, Ankara 1976, Cilt: III., s.1943-1944.; Fahir Armaoğlu, “Tarihi Perspektif İçinde Misâk-ı Millî'nin Değerlendirilmesi”, Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul, Ankara 1998, s.18.; Azmi Süslü, “Misâk-ı Millî”, Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul, Ankara 1998, s.24-25.; Refik Turan, “Misâk-ı Millî ve Atatürk'ün Lozan Sonrası Hedefleri” Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul, Ankara 1998, s.52.

⁷⁴⁹ M.M.Z.C., Devre: 4, Cilt: I, İctima Senesi:1, İctima-i Fevkalâde, 11. İnikad, 17 Şubat 1336 (1920), Ankara 1992. s.144.; Yılmaz Altuğ, Türk Devrim Tarihi Dersleri,(1919-1938), İstanbul 1975, s.55-56.; Toktamış Ateş, Türk Devrim Tarihi, İstanbul 1989, s.197-198.; Hilmi Uran, Hatıralarım, Ankara 1959, s.133-134.; Mahmut Goloğlu, Birinci Büyük Millet Meclisi, Ankara 1970, s.80-82.; E. Semih Yalçın, “Misâk-ı Millî ve Lozan Belgelerinde Musul Sorunu”, Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul, Ankara 1998, s.158.; Türkiye'de Misâk-ı Millî hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Taner Lüleci, “Misâk-ı Millî Bibliyografyası”, Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 2, Ankara 1998, s.191-198.

⁷⁵⁰ T.B.M.M. Z. C., Cilt: I, Devre: I, İkinci Celse, Ankara 1959, s.16.; Nejat Göyünç, “Musul Misâk-ı Millî'ye Dâhil midir, Değil midir?”, Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul, Ankara 1998, s.48.

Adalar Denizi'ndeki adaları terk edecektir.⁷⁵¹ Görüldüğü gibi İngiltere, I. Dünya Savaşı'ndan sonra etkin güç olarak kalmasını her fırsatta değerlendirmiş ve Musul'u, kurmayı düşündüğü dünya düzeni çerçevesinde, tamamen kendi kontrolüne almayı hedeflemiştir. Böylece Musul, ilmî, dinî ve ekonomik alanlardan çıkarılarak tamamen politik alana çekilmiştir. İtilâf Devletleri, San-Remo Konferansı'nda kararlaştırdıkları Sevr Antlaşmasını, 11 Mayıs 1920'de Osmanlı Hükûmeti'ne vermişler ve 10 Ağustos 1920'de de bu antlaşmayı, Maarif Nazırı Hâdi Paşa başkanlığındaki İstanbul Hükûmeti temsilcilerine dikte ettirmişlerdir.⁷⁵² Önsöz ve 433 maddeden oluşan Sevr Antlaşması'nın 64. maddesine göre; Güneydoğu Anadolu bölgesinde yaşayan halka bağımsızlık isteme hakkı tanınmıştır. Aynı maddenin 3. fıkrası ise; "...şimdiye kadar Musul Vilâyeti'nde kalmış olan kısmında mütemekkin Kürtlerin bu müstakil Kürt devletine ibtiyârî ihtihaklarına karşı müttetik hükûmetler tarafından hiçbir itiraz dermeyan edilmeyecektir"⁷⁵³ hükmünü getirmiştir. Böylece Musul, Irak ile Suriye arsında kurulacak ve İngiltere Mandaterliği (himayesi) altında olacak olan, bağımsız Kürt Devleti sınırları içerisinde bırakılmıştır.⁷⁵⁴

İngilizler Irak'ta Şerif Hüzeyin'i 23 Ağustos 1921'de Irak Kralı olarak ilan edip, 10 Ekim 1922'de imzalamış oldukları İngiliz-İrak Antlaşması⁷⁵⁵ ile Irak'ı, Milletler Cemiyeti Misâkı'nın 22. maddesini⁷⁵⁶ öne sürerek, İngiltere'nin himayesine alırken,⁷⁵⁷ Anadolu'daki savaşın Türk milletinin lehine sonuçlanmış, Mudanya Ateşkes Antlaşması 11 Ekim 1922'de imzalanmıştır. Bu antlaşmaya göre; Yunanlılar Meriç nehrinin batısına çekilecekler, bundan bir ay sonra da Edirne dâhil, Doğu Trakya Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'ne teslim edilecektir.⁷⁵⁸ Böylece, Doğu Trakya savaş yapılmadan kurtarılmıştır. Mustafa Kemal (Atatürk)'ün burada uygulamış olduğu savaştan sonra arta kalan konuları barış yoluyla çözmeye politikası, ileride Musul meselesinin çözümünde uygulanacak olan politikaya kaynaklık edecektir.

Anadolu'da bu şekilde kurtuluş mücadelesi verilirken, aynı zamanda da Misâk-ı Millî sınırları içerisinde kabul edilen ve İngilizler tarafından Mondros Mütarekesi'ne aykırı bir şekilde işgâl edilmiş olan Musul'u tekrar ele geçirebilmek amacıyla, çeşitli

⁷⁵¹ Rıfat Uçarol, *Siyasî Tarih*, İstanbul 1985, s.415.

⁷⁵² Selahattin Tansel, a.g.e., s.175.; Ali Türkgeldi, a.g.e., s.126.; Ayrıca Sevr Antlaşması'nın tam metni için bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, Cilt: I, Ankara 1953, s.524-691.

⁷⁵³ Ercüment Kuran, "Musul Meselesi (1515-1926)", *Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri*, (Haz. Fahir Nâkip-Ziyad Köprülü), Ankara 1987, s.76.

⁷⁵⁴ Seha Meray-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri*, Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması ile İlgili Belgeler, Ankara 1977, s.52-60.; J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914-1956*, Vol. II, New York 1958, s.82.; Kemal Melek, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890- 1926)*, İstanbul 1983, s.28.

⁷⁵⁵ Bu antlaşma Irak temsilcisi Nakübü'l- Eşraf Abdurrahman Bey ile İngiliz Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox tarafından 10 Ekim 1922'de Bağdat'ta imzalanmıştır. On sekiz maddeden oluşan bu antlaşmanın sekizinci maddesi özellikle Haliç Konferansı sırasında tartışma konusu olacaktır. Bu maddeye göre, "Irak arazisinden hiçbir kıta hiçbir suretle başkalarına terk, yahut icar veyahut ecnebi bir devletin kontrolü altına vaz' edilmeyecektir. Bu, Irak Kralının ecnebi mümessillerle icab eden tesviyelerde bulunmak ve madde-i sâbıkadaki ahkâmı tatbik etmek için lazım gelecek i'tilâfları 'akd etmesine mâni' olmayacaktır." Bu antlaşmanın tamamı için bkz. *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 1924, s.4.

⁷⁵⁶ *Milletler Cemiyeti Misâkı'nın 22. maddesi*; üzerinde eski sahiplerinin egemenliğinin sona erdiği topraklarda manda yönetiminin kurulmasını öngörmektedir.

⁷⁵⁷ Harry N. Howard, a.g.e., s.320-321.; Richard Coke, a.g.e., s. 231.; "Irak'ın Yabancı Kralı Faysal Memleketi İngilizlere Nasıl Sattı?", *Tan*, 6 Mart 1923, s.3.

⁷⁵⁸ Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk 1919-1927*, Ankara 1989. s.451-452.; Ali Türkgeldi, a.g.e., s.158-180.; Selahattin Tansel, a.g.e., s.216.;

plânlar uygulamaya konulmuştur. İngiliz Hükûmeti, Lord Curzon'un politik tercihini takip etmeye başlayınca Mustafa Kemal (Atatürk), Millî Müdafaa Vekâleti'ne "*Faysal'ın Irak'ta hükûmet kurmak, İngilizlerin de Musul ilini siyasî manda altında bulundurmak isteği, yapılan siyasî faaliyetlerden anlaşılmaktadır. Bu sebeple esasen Misâk-ı Millî sınırları içinde kalan Musul ilinin kurtarılması amacıyla Revandız bölgesine bir kısım kuvvet gönderilmesi*"⁷⁵⁹ talimatını 1 Şubat 1922'de vermiştir. Bunun üzerine bu görev, Suriye ve Antep cephelerinde çeşitli görevlerde bulunmuş olan Kaymakam Şefik (Özdemir)'e verilmiştir.

Türk tarafında böyle gelişmeler olurken, Irak kuvvetleri ile desteklenen İngiliz birlikleri, Türkiye'ye karşı ilân edilmemiş bir savaşı başlatmışlardır. İngiliz hava kuvvetleri de bu ileri harekâtı desteklemişlerdir. Bu gelişmelerden sonra İngiliz Hükûmeti 17 Şubat 1922'de bir karar alarak, saldırıda kullanılan birliklerin süresiz olarak Musul'a yerleştirildiğini açıklamışlardır.⁷⁶⁰ Böylece İngilizler, uluslararası hukuku çiğneyerek işgal etmiş oldukları Musul'a, sürekli kalmak amacıyla yerleşmişlerdir. Bu gelişmeler sonrasında Şefik (Özdemir), almış olduğu görev gereği olarak, toplamış olduğu milislerle 22 Haziran 1922'de Revandız'a varmış,⁷⁶¹ başarılar elde etmiştir. Ancak, Mudanya Mütarekesi imzalanmasına rağmen, Batı Anadolu ve Boğazlar bölgesinde kuvvet bulundurulması gerektiği için bu kuvvetler, Genelkurmay Başkanlığı'nın 23 Aralık 1922 tarihli emri ile batıya kaydırılmıştır.⁷⁶² Böylece buradaki muhtemel Türk ve İngiliz-İrak savaşı ortadan kalkmış, bir anlamda Musul'un kaderinin diplomasi yöntemleri ile çizilmesine karar verilmiştir.

A. Lozan Barış Konferansı'nda Musul

Ankara'daki Millî Hükûmet için Misâk-ı Millî o kadar önemliydi ki Lozan'a gidecek olan İsmet (İnönü) Heyeti'ne, Hükûmet tarafından verilen 12 maddelik talimatın toprak ve sınırlarla ilgili ilk beş maddesi, Misâk-ı Millî sınırları ile ilgilidir.⁷⁶³ Bu ilk beş madde; 1- Türk toprakları üzerinde bir Ermeni Devleti'nin kabul edilmemesi, 2- Musul, Süleymaniye ve Kerkük'ün Türkiye'ye geri verilmesi istenmeli; fakat İngiltere'ye bazı ekonomik ayrıcalıklar, meselâ petrol işletmeciliği alanında ayrıcalık sağlanması görüşülebilir, 3- Suriye ile sınırın daha güneye ve güneydoğuya çekilmesi, 4- Anadolu'ya yakın adaların Türkiye'ye verilmesi, 5- Doğu Trakya sınırınının 1914'deki şekliyle sağlanması ve Batı Trakya'da halkın oyuna başvurulması,⁷⁶⁴ şeklinde düzenlenmiştir. Bu talimattan da anlaşıldığı gibi, başta Musul olmak üzere Süleymaniye ve Kerkük illerinin elde edilmesi, Anadolu toprakları üzerinde bir Ermeni Devleti kurulmaması kadar önemli görülmüştür. Ancak, dünyada gelişen ekonomik anlayış gereği olarak, buralarda bir takım işletmecilik ayrıcalığının tanınabileceği ifade edilmiştir.

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922'de toplanmış, açılış konuşmalarının ardından kapanmıştır. Konferansta birinci oturum 21 Kasım 1922 tarihinde Chato D'Ouchy Oteli'nde yapılmıştır. Burada, konferansın nizamnamesi oluşturulmuş ve bu nizamna-

⁷⁵⁹ Gen. Kur. ATASE, Türk İstiklâl Harbi, Güney Cephesi, Cilt: IV, Ankara 1966, s.267.

⁷⁶⁰ Mîm Kemal Öke, Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918- 1926, Ankara 1992, s.98.

⁷⁶¹ Zekerîya Türkmen, "Özdemir Bey'in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri", AAMD, Cilt: XVII, Sayı: 49, Ankara 2001, s.61.

⁷⁶² Genelkurmay ATASE, a.g.e., s.182-284.

⁷⁶³ Vakit, 28 Ekim 1922, s.1

⁷⁶⁴ Salâhi Sonyel, Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II, Ankara, 1987, s.296.; Mahmut Goloğlu; Türkiye Cumhuriyeti-1923, Ankara 1971, s.8.

menin 5. maddesine göre; konferansta görüşülecek olan bütün meselelerin incelenmesi üç ana komisyona bırakılmıştır. Bu komisyonlar; 1- Arazi ve Askerlik Komisyonu, 2- Yabancılar ve Azınlıklar Komisyonu, 3- Maliye ve İktisat Komisyonu, şeklinde belirlenmiştir. Komisyon başkanlıklarına da davet eden ülkelerin temsilcileri getirilmiştir.⁷⁶⁵ Türkiye bu komisyonlardan en az birine başkanlık etmek istediye de, Lord Curzon'un engellemesiyle bunda başarılı olamamıştır. Lord Curzon, sömürge siyaseti güden İngiltere için önemli olan, topraklarla ilgili konularda inisiyatifini eline almak amacıyla, birinci komisyona başkan olmuştur.⁷⁶⁶ Bundan sonra Musul meselesi, Lord Curzon'un başkanlık ettiği işte bu komisyonunda görüşülecektir.

Musul meselesi, bir ülke ve toprak meselesi olduğu için, konferansın açılışında belirlenen takvim gereğince, 27 Kasım 1922'de Arazi Komisyonu'nda görüşülmesine karar verilmişti.⁷⁶⁷ Ancak, bu mesele resmî görüşmelerde tartışılmadan önce, Türk ve İngiliz temsilcileri arasında cereyân eden özel görüşmelerde tartışılmıştır.⁷⁶⁸ İngiliz başdelegesi, konferansın ilk toplantısından sonra, hemen İsmet (İnönü)'yü ziyaret etmiştir. İsmet (İnönü) ile yaptığı görüşmede; konferans önünde Musul ve Kürdistan meselesinde anlaşmazlığa düşmektense, Musul meselesinin ikili görüşmeler yolu ile çözüme kavuşturulmasını teklif etmiştir.⁷⁶⁹ Lord Curzon'un bu teklifi karşısında İsmet (İnönü), diğer müttefik devletleri yanına çekeceğinden çekinerek, O'nun istediği çözüm şeklini tercih etmiştir.⁷⁷⁰

Bunun üzerine İsmet (İnönü)'den, İngilizlerin takip etmek istedikleri politika doğrultusunda bir öneri gelmiştir. İsmet (İnönü), konferans başkanı ve İngiliz başdelegesi Lord Curzon'a 26 Kasım 1922 akşamı Borboj Otelindeki görüşmede, Musul meselesinin herkese açık toplantıda tartışılmasından vazgeçilmesini ve ikili görüşmeler yolu ile çözümlenmesini istemiştir.⁷⁷¹ Bu teklif, İngiliz kirli çamaşırlarının ortaya serilmesini istemeyen Lord Curzon tarafından sevinçle karşılanmış, İngilizlerin takip etmek istedikleri politika ile paralellik arz ettiği için derhâl kabul edilmiştir.

Bunun üzerine özel görüşmelerden ilki, 27 Kasım 1922'de İsmet (İnönü) ile Lord Curzon arasında yapılmıştır. Taraflar sabah kahvaltısında bir araya gelmişlerdir. Bu ilk çözüm arayışında; Boğazlar meselesi de ele alınmakla birlikte, Musul meselesi ve petrol kaynaklarının durumları ağırlıklı olarak ele alınmıştır. Görüşmede İsmet (İnönü), Misâk-ı Millî'de belirtilen millet ilkesine, etnik, coğrafî, tarihî, siyasî ve iktisadî sebepleri ortaya koyarak, Lord Curzon'a Türk tarafının düşüncelerini anlatmıştır. Musul, Kerkük ve Süleymaniye petrol havalisinin Misâk-ı Millî sınırları içerisinde olduğunu belirterek, buraların Türkiye'ye verilmesi gerektiğini söylemiş ve nedenlerini sıralamıştır. Buna gerekçe olarak da bu bölge halkının çoğunluğunun Türk ve Kürtlerden oluşmasını, bunların da Anadolu ile kader birliği yapmak istemelerini göstermiştir.⁷⁷² Ayrıca, Tür-

⁷⁶⁵ T.C.Dışişleri B. Bakanlığı (T.C.D.B), Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922-1923), Ankara 1973, s.14.

⁷⁶⁶ Salâhi R. Sonyel, a.g.m., s.56.

⁷⁶⁷ Hâkimiyet-i Milliye, 4 Aralık 1922, s.1.; Vakıf, 29 Kasım 1922, s.1.

⁷⁶⁸ Şahin Yurdakul, Musul Meselesi, Ankara 1975, s.3.

⁷⁶⁹ Ömer Kürkçüoğlu, Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926), Ankara 1978, s.279.

⁷⁷⁰ İsmet İnönü, Hatıralar, (Haz.: Sabahattin Selek), II. Kitap, İstanbul 1987, s.73-74.

⁷⁷¹ Vakıf, 19 Kasım 1922, s.1.; Seha L. Meray (Çev.), Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Takım: I, Cilt: I, Kitap: I, Ankara 1969, s.343.

⁷⁷² Anadolu'da Yeni Gün, 30 Kasım 1922, s.1.; Tanin, 29 Kasım 1922, s.2.; Hâkimiyet-i Milliye, 8 Aralık 1922, s.2.

kiye'nin savaştan yeni çıkmış fakir bir ülke olduğunu söyleyerek, Musul petrollerinin Türkiye için çok önemli olduğunu ifade etmiştir. Lord Curzon ise; bölge halkının çoğunluğunun Kürtlerden oluştuğunu, bunların da İngiliz mandası altında Irak'a bağlı olarak yaşamak istediklerini ileri sürmüştür. Irak'ın Cemiyet-i Akvâm'ın gözetiminde olması nedeniyle, buralar hakkında rahat hareket edemediklerini iddia ederek, Musul meselesinin petrol meselesi olmadığını, Petrol meselelerinin ise petrol şirketleri ile görüşülmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁷⁷³

Lord Curzon, bu görüşmenin sonunda İsmet (İnönü)'ye, “*Musul meselesinin doğru- dan doğruya Türkiye ile İngiltere arasında halledilmesi gerektiği*”⁷⁷⁴ söylemiştir. İsmet (İnönü) da ikili görüşmelerin belli bir süre devam etmesi gerektiğini düşündüğü için, Lord Curzon'un bu önerisi olumlu karşılanmıştır. Toplantı sonrasında, görüşmenin içeriği hakkında fazla bilgi verilmezken,⁷⁷⁵ Türk ve İngiliz heyetlerinden yetkili kişilerin, bu mesele üzerinde çalışmalarını sürdüreceği kamuoyuna duyurulmuştur. Bu görüşmenin ardından, aynı gün İngiliz heyetinden Tyrrell ile İsmet (İnönü) bir görüşme daha yapmışlardır. İsmet (İnönü), bu görüşmede de sabahki görüşlerini tekrar ederek, Türkiye'nin fakir bir ülke olduğunu ve Musul petrollerinden pay istediklerini söylemiştir. Bunun üzerine Tyrrell, tatmin edici bir antlaşma imzalandığı takdirde İngiltere'nin Türkiye'ye her türlü iktisadî yardımı yapacağını, fakat barış antlaşmasının hazırlanmasında petrol veya malî yardımın pazarlık konusu yapılmaması gerektiğini belirtmiştir.⁷⁷⁶ Bu görüşme ve tarihten sonra, Türkiye'nin Musul üzerinde hak iddiasından vazgeçmesi şartıyla, Musul kaynaklarından veya gelirlerinden hisse verilmesi için, Türk delegasyonu ile İngiliz petrol uzmanları arasında görüşmeler yapılmaya başlanmıştır. Bir anlamda bu özel görüşmenin, yıllarca sürecek olan anlaşmazlığın çözüm şeklini oluşturduğu söylenebilir.

İngiliz Hükûmeti, konferansta hangi konular üzerinde durmak istedikleri ve bu konularda nasıl hareket edecekleri hakkında 27 Kasım 1922'de bir muhtıra yayımlamıştır. Yayımlamış oldukları bu on beş maddelik muhtıranın sekizinci maddesinde, “*Irak, Suriye hudûdlarının ve Adaların konferansta mevzû'bahs edilmemesi*”⁷⁷⁷ gerektiğini ilân etmişlerdir. Böylece İngiltere, Musul meselesini Türkiye ile İngiltere arasında ikili görüşmeler yolu ile çözmek istediğini resmileştirerek tüm katılımcılara ilân etmiştir. Bir yandan görüşmeler devam ederken, bir yandan da Arazi Komisyonu 28 Kasım 1922 toplantısında, Anadolu'nun doğu sınırlarını görüşmüştür. İsmet (İnönü) ve Lord Curzon başkanlığındaki Heyetler arasında yapılan görüşmeler sonrasında, Musul meselesinin komisyonda görüşülmesi kararlaştırılmıştır.⁷⁷⁸ Ancak, toplantıda böyle bir karar alınmasına rağmen buna uyulmayarak, taraflar arasındaki özel görüşmelere devam edilmiştir.

Türkiye ile İngiltere arasında Muhtar Çilli, Rıza Nur gibi isimlerce yürütülen ikili görüşmelerden de sürdürülen herhangi bir sonuç çıkmadığı için, İsmet (İnönü), Lozan'da imzalanacak barış antlaşmasının ve Musul meselesinin geleceği hakkında, İngiliz Müsteşarı ile 7 Aralık 1922 tarihinde yeniden bir araya gelmiştir. İsmet (İnönü), İngiliz Müsteşarını yanına çağırarak, konferansın durumu hakkında konuşmuş, karar alınacak

⁷⁷³ Yunus Nadi, “(Lozan'da) Ne Yapılıyor?”, Anaolu'da Yeni Gün, 30 Kasım 1922, s.1.; Vakit, 28 Kasım 1922, s.2.; Hâkimiyet-i Milliye, 29 Kasım 1922, s.1.; 8 Aralık 1922, s.2.

⁷⁷⁴ Hâkimiyet-i Milliye, 30 Kasım 1922, s.2

⁷⁷⁵ Hâkimiyet-i Milliye, 29 Kasım 1922, s.1.; Tanin, 29 Kasım 1922, s.2.

⁷⁷⁶ T. C. B. D. A.G.M., a.g.e., s.42.; Salâhi R. Sonyel, a.g.m., s.62.

⁷⁷⁷ Hâkimiyet-i Milliye, 29 Kasım 1922, s.1.

⁷⁷⁸ Hâkimiyet-i Milliye, 4 Aralık 1922, s.1.

zamana geldiğini ve bir karar alınmadan evvel barış olup olmayacağını bilmek istediğini söylemiştir. İsmet (İnönü), barışın olması için de öncelikle “*Musul meselesinin hâllinden başlayalım*”⁷⁷⁹ demiştir. Fakat bu ve bundan sonraki ikili görüşmelerde de taraflar görüşlerinde ısrar etmiş, hatta tarafların 10 Aralık 1922’de yaptıkları özel görüşmede olduğu gibi, görüşmelerde zaman zaman sertleşmişler, bir sonuca ulaşamamıştır.

Bunun üzerine İngilizler, bu zamana kadar gizli olarak ve özel görüşmeler yolu ile çözüme kavuşturulmaya çalışılan Musul meselesi hakkında, yavaş yavaş dünya kamuoyuna açıklamalarda bulunmaya başlamışlardır. Bu ve buna benzer açıklamalar Daily Mail, Morning Post gibi İngiliz gazetelerinde yer almaya başlamıştır.⁷⁸⁰ Bu açıklamalarda; Lord Curzon’un İsmet (İnönü)’ye bir ultimatöme verdiği, Musul meselesinde Türkiye’nin muhtırasında ileri sürdüğü delillerin çürütüldüğü ifade edilmiştir. Ancak, her şeye rağmen İngiltere’nin, Musul’un kuzeyinde “*tashih-i budûd (sınır düzeltmesi)*” yapabileceği ifade edilmiştir.⁷⁸¹ Böylece Musul meselesi, İngilizler tarafından gizliliği olan bir mesele olmaktan çıkarılmış ve açık olarak tartışılması gereken bir mesele konumuna getirilmiştir. Bundan sonra Musul meselesi, yaklaşık iki ay süren özel görüşmelerdeki gizliliğini kaybederek, açıkça tartışılmaya başlanılmış ve hatta konferans gündemine doğru yol almaya başlamıştır. Bundan sonra mesele, daha çetin bir hâle gelecek, Lord Curzon’un başkanlığını yaptığı I. Komisyon’da resmî olarak ve tüm dünyanın gözü önünde tartışılacaktır.

Musul meselesi ikili görüşmeler yolu ile çözüme kavuşturulamayınca, Asya’daki Türk topraklarının güney sınırı, yani Türkiye ile Irak ve Suriye arasındaki sınırın çizilmesi meselesinin 23 Ocak 1923’te I. Komisyon’da görüşülmesine karar verilmiştir. Bu karar, Lord Curzon tarafından hem İsmet (İnönü)’ye, hem de Fransız ve İtalyan temsilci heyetlerinin başkanlarına bildirilmiştir. Bunun üzerine, Lozan Konferansı’nın en çetin günleri yaşanmaya başlamış ve Musul meselesi için tam bir “*meşdan döğüşü*”⁷⁸² yapılmıştır. Musul meselesi 23 Ocak 1923’te, sabah ve öğleden sonra olmak üzere, iki oturumda tartışılmıştır. Sabah oturumu saat 11:00’de başlamış ve 14:10’da sona ermiştir. İsmet (İnönü), bu oturumda yazılı ve uzun bir konuşma yapmıştır. İsmet (İnönü), konuşmasına başlamadan önce, Musul meselesinin ikili görüşmeler yolu ile ve sözlü olarak çözümlenemediğini hatırlattıktan sonra, her iki tarafın iddialarını ve Türkiye’nin Musul’u bir başka devlete bırakmak istemeyişinin sebeplerini Türk tezi olarak açıklamaya başlamıştır.⁷⁸³ Bunların; etnografik, siyasî, tarihî, coğrafi, ekonomik ve askerî sebepler olduğunu söyleyerek, bunları uzun bir şekilde açıklamış, Türkiye’nin Musul Vilâyeti’nin kendisinden ayrılmasına neden razı olamayacağını açıkça ifade etmiştir.

İsmet (İnönü), konuşmasını tamamladıktan sonra kürsüye Lord Curzon gelmiş ve İngiltere adına konuşmasını yapmaya başlamıştır. Lord Curzon, Musul meselesinde birtakım yanlış anlaşılımların ve anlatımların olduğunu belirttiikten sonra, bu vesile ile Türk ve İngiliz tezlerinin neler olduğunu daha iyi anlaşılacağından dolayı mutluluk duyduğunu ifade etmiştir. Musul meselesindeki İngiliz tezinin, bu bölgede bulunan petrole herhangi bir ilgisinin olmadığını ileri sürmüş ve bunun dünya basını tarafından

⁷⁷⁹ Bilâl N. Şimşir, a.g.e., s.179.

⁷⁸⁰ Tanin, 30 Aralık 1922, s.1.

⁷⁸¹ Hâkimiyet-i Milliye, 20 Aralık 1922, s.2.; Anadolu’da Yeni Gün, 2 Ocak 1923, 1.; Bilâl N. Şimşir, Lozan Telgrafları I (1922-1923), Ankara, 1990, s.288.

⁷⁸² Hâkimiyet-i Milliye, 25 Ocak 1923, s.2.

⁷⁸³ Anadolu’da Yeni Gün, 25 Ocak 1923, s.1.; İkdâm, 28 Ocak 1923, s.2.

gündeme getirildiğini iddia etmiştir. Musul dolaylarında ne kadar petrolün bulunduğunu, bunu işlemenin verimli olup olmayacağını dahi bilmediğini! ve petrol meselesinde hiç kimse ile pazarlığa girişmediğini söylemiştir.⁷⁸⁴

Musul meselesinin görüşülmesine öğleden sonra saat 18:00'de yeniden başlanmıştır. İsmet (İnönü), yine başkanlığını Lord Curzon'un yaptığı Ülke ve Askerî Sorunlar Komisyonu'nda söz almış ve Lord Curzon tarafından dile getirilen İngiliz iddialarını cevaplandırmıştır. Türkiye'nin görüşlerinde her hangi bir değişiklik yapmadan, Lord Curzon'a cevap vermiştir. Lord Curzon ise, Milletler Cemiyeti üyelerinin desteğini almak amacıyla ilk olarak, manda sistemi ve Milletler Cemiyeti'nin bölgedeki yapılması üzerinde durmuştur. İsmet (İnönü)'nün, İngiltere'nin Musul üzerindeki manda terliğini tanımadığını belirterek, Türkiye'nin işine geldiği yerlerde bu sistemi tanıdığını iddia etmiştir. Bunu da Suriye'deki durumla örneklendirmiştir. Suriye'nin Milletler Cemiyeti tarafından Fransa'nın mandası altına verildiğini ve Türkiye'nin de Suriye sınırı hakkında Fransa ile ikili anlaşma yaparak, bu durumu kabul ettiğini öne sürmüştür.⁷⁸⁵ İsmet (İnönü)'nün, Musul'u dörtte bir orana sahip olan Araplara bırakmak istemediğini, on iki de bir nüfusa sahip olan Türklere verilmesi gerektiğini anlayamadığını söyleyerek, Arapları Türklere hiç göz önünde bulundurmadığını iddia etmiştir.

Lord Curzon, İsmet (İnönü) tarafından önerilen halkoyuna başvurulmasına karşı çıkarak, bu meselenin "*Musul'un kaderinin kesin olarak ne olacağını bilmek değil, fakat Türk topraklarıyla, mandat altında Irak Arap ülkesi arasında sınır çizgisinin nereden geçirileceğidir.*"⁷⁸⁶ olduğunu ileri sürmüş, böyle bir sınır konusunda halk oylamasına başvurulmasının zararlı ve uğursuz bir yol olduğunu savunmuştur. Musul meselesinin Milletler Cemiyeti'nin hakemliğine havale edilmesi görüşünü Fransa ve İtalya'nın da desteklediğini belirterek,⁷⁸⁷ bu teklifin sadece İsmet (İnönü) tarafından reddedildiğini söylemiştir.

Bu konuşmalardan da anlaşılmalıdır ki Lord Curzon, I. Dünya Savaşı'ndan en kârlı ülke olarak çıkmanın avantajını çok iyi kullanmış ve hem diğer ülkelerin, hem de kendi kontrolündeki Milletler Cemiyeti'nin desteğini arkasında hissetmiştir. Bu nedenle, Cemiyet üyeleriyle sürdürdüğü diplomatik ilişkisi sayesinde, Türkiye'ye yönelik tehditlerini kolayca savurabilmiştir. Görüldüğü gibi İngiltere, tüm ülkeleri kendi görüşleri doğrultusunda hareket ettirmeyi başarmış, özellikle Musul'da çıkarları olan Fransa ve Amerika'nın tam desteğini kazanmıştır. Bu nedenle başta Musul'un Türkiye'ye verilmesi eğiliminde olan Fransa, İngiltere'yi desteklemeye başlamıştır.⁷⁸⁸ Böylece olunca da Lord Curzon, rahat hareket etme imkânı bulmuş ve ilk resmî görüşmelerin sonunda, Musul meselesinin uluslararası bir hakeme havale edilmesi fikri ağırlık kazanmıştır. İngiltere'nin bu girişimi, Fransa ve İtalya tarafından desteklenmemiş, bu ülkeler meselelerin bir hakeme havale edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir.⁷⁸⁹ Bir anlamda İngiltere, daha ilk resmî toplantıda meselenin kendi kontrolündeki Cemiyet-i Akvam'a havale edilmesini istemiştir.

⁷⁸⁴ Lozan Konferansı'nda Musul ve Kürt Meselesi (III), Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı: 31, Ağustos 1987, s.56-57.

⁷⁸⁵ Tanin, 25 Ocak 1923, s.1.

⁷⁸⁶ Scha L. Meray, a.g.e., s.370.

⁷⁸⁷ Vakıf, 25 Ocak 1923, s.1.

⁷⁸⁸ "Musul-Suriye", İkdâm, 28 Ocak 1923, s.1.

⁷⁸⁹ Vakıf, 29 Ocak 1923, s.1., Anadolu'da Yeni Gün, 21 Aralık 1922, s.1.

Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm'a havale edilmesi, uzman kişiler gibi diğer insanlar tarafından da asla kabul edilemez bulunmuştur. Buna gerekçe olarak da, Musul'un İngilizler tarafından haksız yere işgal edilmiş Türk toprağı olduğu ve hâlen de bu durumun devam ettiği gösterilmiştir. Osmanlı toprağı olan Irak'ın, hiçbir antlaşma ile Türkiye'den alınmadığı ve İngiliz mandasına konulması kabul edilmediği için, Musul'un Cemiyet-i Akvâm'a havale edilmesinin hukûk açısından hiçbir gerekçesinin olmayacağı ifade edilmiştir.⁷⁹⁰ İngiltere'nin bu tutumu üzerine İsmet (İnönü) endişeye kapılarak, 26 Ocak 1923 tarihinde Ankara'ya göndermiş olduğu telgrafta, "*Musul'u Cemiyet-i Akvâm'a havale etmek, onun âtisini muhakkak tehlikeye koymak demektir*"⁷⁹¹ diyerek, hükûmetin bu meseledeki görüşünü sormuştur. Bunun üzerine Hükûmet ve Genelkurmay Başkanlığı da bu görüşe katılmış, Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak), "*fikrim, Musul'un Cemiyet-i Akvâm'a terki kat'iyyen muvafık değildir.*"⁷⁹² diyerek, İsmet (İnönü)'nün görüşlerine tam destek vermiştir.

Konferans gündemi belirsizlikler içinde ve konferans bıçak sırtında iken, Müttefikler Türkiye'ye verecekleri barış antlaşması tasarısını hazırlamaya başlamışlardır. Ekleriyle birlikte 160 maddeyi kapsayan bu tasarı, İsmet (İnönü)'ye 29 Ocak 1923⁷⁹³ tarihinde verilmiştir. Verilen bu antlaşma tasarısında direk olarak Musul adı hiç geçmemiştir. Ancak, tasarının 3. maddesinin 2. fıkrasında, Türkiye-Irak sınırından söz edilerek, "*1921 Ankara İtilâfnamesi'nin çizmiş olduğu Türkiye-Suriye sınırının Dicle üzerinde mütenâhî (sona erdiği) olduğu noktadan başlayub, Cemiyet-i Akvâm Meclisi tarafından bu bâbda ittibâz olunacak karara tevfiiken (uygun olarak) ta'yîn edilecek bir hattı ta'keb edecekler.*"⁷⁹⁴ şeklinde söz edilmiştir.

İsmet (İnönü), verilen bu tasarıyı alıp inceledikten sonra basına yapmış olduğu açıklamada, "*bu proje kat'iyyen gayr-ı kâbil-i kabûldur*" diyerek, bu tasarının kabul edilemez olduğunu söylemiştir. Özellikle, Duyûn-u Umumiye idaresinin Türkiye'de ikinci bir devlet konumuna getirilmek istendiğini belirtmiş ve Irak hudûdunun tespitinin de Cemiyet-i Akvâm'a bırakılmış olduğunu ifade etmiştir.⁷⁹⁵ Bu tasarının kabul edilemez nitelikte olması ve konferansın Musul meselesinde herhangi bir ilerleme sağlayamaması üzerine, Türk kamuoyunda Musul'un Türklerin elinden alınacağı yönünde bir düşünce oluşmuştur. Oluşan bu düşünceyi ortadan kaldırmak amacıyla Mustafa Kemal (Atatürk), İzmir'de basın mensuplarına bir beyânât vermiştir. Bu beyânâtında; "*Musul Vilâyeti, Türkiye Devleti'nin millî sınırları içindedir, buraları Anavatan'dan koparıp şuna buna bediye etmek baki kimseye 'ait olamaz. Cemiyet-i Akvâm ile bu meselenin bir münasebeti yoktur.*"⁷⁹⁶ İfadelerini kullanarak, İsmet (İnönü)'nün tepkisine benzer bir tepkide bulunmuştur.

Bu arada Cemiyet-i Akvâm Meclisi, Lord Curzon ve İngiltere'nin emrindeymiş gibi, Paris'te kısa sürede toplanarak, İngiltere'nin yapmış olduğu başvuruyu 30 Ocak

⁷⁹⁰ Vakit, 25 Ocak 1923, s.1.

⁷⁹¹ Bilâl N. Şimşir, a.g.e., s.445.

⁷⁹² Bilâl N. Şimşir, a.g.e., s.467'den Başbakan H. Rauf (Orbay)'dan İsmet (İnönü)'ye 31 Ocak 1923 tarihli telgraf.

⁷⁹³ Bu tasarının hangi tarihte verildiği, Lozan telgraflarında geçmemekle birlikte, veriliş tarihini basından ve 31 Ocak 1923 tarihli toplantıdan öğrenmekteyiz.

⁷⁹⁴ "Devletler Tarafından Lozan Konferansı'nda Hey'et-i Murahhasamıza Tevdi' Edilen Mu'ahede-i Sulhiyye Projesi'nin İhtivâ Ettiği Maddeler," İkdâm, 3 Şubat 1923, s.3. Bugünkü dille anlatımı için, bkz. Seha L. Meray, a.g.e., Takım I, Cilt:I, Kitap: II, s.62.; Tan, 6 Şubat 1923, s.2.; Ahmet Yavuz, Yakın Doğu Meseleleri ile İlgili Lozan Barış Konferansı Tutanakları, Takım:I, Cilt:I, Kitap: II, Ankara 1969, s.61-62.

⁷⁹⁵ "Müttefik Projesi Hakkında Tafsîlât", Anadolu'da Yeni Gün, 31 Ocak 1923, s.1.; Tan, 5 Şubat 1923, s.1.

⁷⁹⁶ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt: III, Ankara 1989, s.82.

1923'te ele almıştır.⁷⁹⁷ Meclisin Monsieur Veyobani başkanlığında yapmış olduğu olağanüstü toplantıda, önce Lord Curzon'un mektubu okunmuştur. Toplantıda, İngiliz temsilci Baulforc, "*Cemiyet-i Akvâm'a iştirak eden herhangi bir aza ile iştirak etmemiş olan bir millet arasındaki ihtilafa Meclis'in müdabale hakkının bulunduğu*"⁷⁹⁸ ileri sürmüştür. Ancak, toplantı sonrasında Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm'da görüşülemeyeceği kararına varılmıştır. Buna gerekçe olarak da, Lord Curzon'un iddia ettiği gibi, dünyayı tehdit edecek bir savaş tehlikesinin olmadığı, Türkiye'nin Cemiyet-i Akvâm'ın bir üyesi olmadığı, dolayısıyla eşit şartlarda bulunmadığı ve Irak'ın 10 Ağustos 1920'de İngiltere'nin mandası altına bırakılması! gösterilmiştir.⁷⁹⁹ Görüldüğü gibi İngiltere, bu girişimden olumlu bir sonuç elde edememişse de, kendi kontrolündeki Meclise, Musul'un kendi mandasının bir parçası olduğunu dolaylı olarak onaylatmıştır.

Bu ortam içinde İsmet (İnönü), Müttetiklerin antlaşma tasarısına cevabını 4 Şubat 1923'te vermiştir. On bir madde hâlinde açıklamış olduğu tasarının beşinci maddesi Musul ile ilgilidir.⁸⁰⁰ Bu mesele hakkında ise, "*Musul meselesine gelince, salt barışın yapılmasına engel olmaması sağlamak amacıyla ve Türkiye ile İngiltere arasında bir yıl içerisinde bir ortak anlaşmayla çözümlenmek üzere, bu meselenin konferans programından çıkartılmasının yerinde olacağını düşünmekteyiz.*"⁸⁰¹ demiş, Musul meselesinin, Türkiye ve İngiltere arasında görüşülerek, çözüme kavuşturulmasını kabul ettiklerini bildirmiştir.

Lord Curzon, antlaşmayı imzalaması için, Fransız Temsilcisi Monsieur Bompard'ı 4 Şubat 1923'te son bir kez daha İsmet (İnönü)'ye göndermiştir. İsmet (İnönü), bu görüşmede de görüşlerinde ısrar ettikten ve Türkiye'nin görüşünü değiştirmeyeceğini bildirdikten sonra Lord Curzon, 4 Şubat 1923'te Paris'ten ayrılarak, Londra'ya gitmiştir.⁸⁰² Lord Curzon'un Lozan'dan ayrılması üzerine İsmet (İnönü) basına yapmış olduğu açıklamada, "*Konferansa davet eden Lord Curzon'du. Kendisi giderse misafirler nasıl kalabilir. ...İngiltere medenî milletler gibi yaşamaklığımızı kabul ederse sulh olacaktır. Yoksa kat'iyyen olmaz. Musul bize verilmedikçe, muabedeye imza atamam.*"⁸⁰³ diyerek, Musul'u antlaşmanın imzalanması için ön şart olarak koşmuştur.

Müttetiklerin antlaşma tasarısını Türk heyetine verdiği 29 Ocak 1923'ten itibaren, Misâk-ı Milli'nin toprak ile ilgili hükümlerinin başında Musul meselesi yer aldığı ve bu da Türkiye'nin geleceği açısından önemli görüldüğü için, T. B. M. M.'nde en fazla tartışılan konu Musul meselesi olmuştur. Bu nedenle Musul meselesi; T. B. M. M.'nin 29 Ocak, 5, 7, 21 ve 27 Şubat, 2, 3, 4, 5 ve 6 Mart 1923 tarihlerinde toplanan gizli oturumlarında bütün açıklığı ile tartışılmıştır. İsmet (İnönü) ve Temsilciler Heyeti'ni savunarak devam eden Mustafa Kemal (Atatürk), "*Hey'et-i Murahhasımız, kendisine tevdi' edilen vazîfeyi tamamen ve pek mükemmel bir surette i'fâ etmiştir. Milletimizin ve Meclisimizin şerefini i'lâ edecek (yükseletecek) bir tarzda, dünyaya tanıtmıştır ve muvaffak ta olmuştur*"⁸⁰⁴ demiştir. Bu açıklamaların günlerdir eleştirilen İsmet (İnönü)'yü çok rahatlattığı söylenebilir. Bu

⁷⁹⁷ Tan, 2 Şubat 1923, s.1.

⁷⁹⁸ Hâkimiyet-i Milliye, 1 Şubat 1923, s.1.

⁷⁹⁹ Anadolu'da Yeni Gün, 4 Şubat 1923, s.1.

⁸⁰⁰ Anadolu'da Yeni Gün, 6 Şubat 1923, s.1.

⁸⁰¹ Anadolu'da Yeni Gün, 6 Şubat 1923, s.1.; Seha L. Meray, a.g.e., s.9.; İkdâm, 9 Şubat 1923, s.2.

⁸⁰² Tahir Kodal, Paylaşılmayan Toprak, Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi, İstanbul 2005, s.135.; Anadolu'da Yeni Gün, 6 Şubat 1923, s.1.

⁸⁰³ Hâkimiyet-i Milliye, 30 Ocak 1923, s.1.

⁸⁰⁴ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları (T.B.M.M. GCZ), Cilt: IV, Ankara 1985.s.174.

ifadelerden sonra Mustafa Kemal (Atatürk), barış olacaksa bir an önce olmasını, olmayacaksa askerî hazırlıklardan geri kalınmamasını isteyerek, Bakanlar Kurulu'ndan barış işini çabuklaştırmalarını istemek gerektiğini belirtmiştir. Konuşmasını tamamlarken, Milletvekilleri tarafından imzalanmakta olan bir önergeyi gördüğünü, bu önergeyi kendisinin de desteklediğini söylemiştir. Bu önergenin Meclis tarafından onaylanmasını isteyerek, memleket menfaati ve barış için bunun uygun olacağını ifade etmiştir.

T.B.M.M.'ndeki oturumun sonunda, başkanlığa birçok önerge verilmiştir. Bu önergeler, konferansın ikinci döneminde nasıl hareket edilmesi gerektiğini tavsiye eden önergelerdir. Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından desteklenen ve desteklenmesini istediği önerge, Saruhan Milletvekili Reşat Bey ve 131 arkadaşı tarafından verilmiştir. Bu önerge, iki maddeden oluşmuştur. Önergenin birinci maddesinde; Müttefikler tarafından verilen antlaşma tasarısının asla kabul edilemeyeceği belirtilerek, bunda ısrar edilirse savaşın kaçınılmaz olduğu ifade edilmiştir. Önergenin 2. maddesinde Musul meselesinden bahsedilerek; “*Pek mühim ve hayâtî olan Musul mes’alesinin hâllini muvakkaten ta’lik ve Avrupa hudûdlarımızı tespit etmek için, Hey’et-i Murabhasamızın ve Hey’et-i Vekâle’mizin verdikleri ızahâta muttali’ olduk. Malî ve iktisadî ve idarî mesâilde, memleket ve milletimiz’in hukûk-ı hayâtîye ve istiklâlîyesini tam ve emin olarak istihsâl eylemek esas dâbilinde, sulh teşebbûsâtına devam olunmasını ve Hey’et-i Vekâle’nin Hey’et-i Murabhasaya mezkûr esasa göre vazife ve ta’limât vermesini teklîf ediyoruz*”⁸⁰⁵ denilmiştir.

T. B. M. M.'ndeki bu tartışmalardan sora Hükûmet, Müttefiklerin antlaşma tasarılarına karşı, kendi antlaşma tasarısını 8 Mart 1923'te bildirmiştir. İsmet (İnönü) tarafından, Türkiye'yi Lozan Konferansı'na çağıran devletlerin (İngiltere, Fransa ve İtalya) dışişleri bakanlarına gönderilen mektupta, “*barış antlaşması ve sözleşmeler tasarılarında yapılması Türkiye’ce istenilen değişiklikler*” dile getirilmiş, Türkiye'nin, son bir kez daha dünya barışına katkıda bulunmak amacıyla, görüşmelere kaldığı yerden devam etmek istediği bildirilmiştir. Üzerinde bir görüş birliği olmuş ya da Türk Temsilci Heyeti'nin son tekliflerinden sonra bir yakınlaşma doğmuş meseleler sayılarak, barış antlaşmasının imzalanması için önemli bir engel kalmadığı vurgulanmıştır. Batı Trakya sınırı, On İki Ada meselesi (On İki Ada meselesi o güne kadar hiç gündeme gelmemişken), Anzak mezarlığı, Bozcaada ve Gökçeada meselelerinde, İngiliz Hükûmeti ile benzer düşüncükleri ifade edilmiştir. Musul meselesinde ise, Türkiye'nin “*Musul sorununun, Türkiye ile İngiltere arasında bir yıl içinde barışçı bir yoldan çözümlenmek üzere Konferans programından çıkarılmasına rıza...*”⁸⁰⁶ göstereceği bildirilmiştir. Böylece, Musul meselesinin Lozan'ın ikinci döneminde görüşülmeyeceği resmî olarak ifade edilmiştir.

Gönderilen mektupta, bu ifadelere yer verildikten sonra, mektupla birlikte gönderilen Türk karşı tasarısının, *Ülkeye İlişkin Hükkümler Bölümü*'nün 3. maddesinde, Musul'un durumu üzerinde durulmuştur. Bu maddenin 2. fıkrasında; “*Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak on iki aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır. Anlaşmaya varılmazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülecektir.*”⁸⁰⁷ denilerek, bir anlamda İngiltere'nin isteği kabul edilmiştir.

⁸⁰⁵ T.B.M.M. GCZ., Cilt: IV, s.181.

⁸⁰⁶ Seha L. Meray, a.g.e., s.21.; Tahir Kodal, a.g.e., s.159.

⁸⁰⁷ Seha L. Meray, a.g.e., s.29.; Anadolu'da Yeni Gün, 15 Mart 1923, s.1.

Lozan'da sürdürülen görüşmeler sonunda, Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmıştır. Bu antlaşmanın üçüncü maddesinin ikinci fıkrasında, Musul meselesinin geleceği hakkında karar verilmiştir. Bu hüküm; *“Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz aylık süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır. Öngörülen süre içinde iki hükümet arasında bir antlaşmaya varılmazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisi'ne götürülecektir. Sınır çizgisi konusunda alınacak kararı beklerken, Türk ve İngiliz Hükümetleri, kesin geleceği (kaderi) bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askerî ya da başka bir harekette bulunmamağı karşılıklı olarak yükümlenirler”*⁸⁰⁸ şeklindedir. Daha önce vermiş olduğu sözleri yerine getirmeyen İngiltere'nin, bu hükümlere ne şekilde uyacağı ileride görülecektir.

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sora, Musul meselesi halledilemeyen en önemli siyasî mesele olarak nitelenmiştir. Sahip olduğu petrol kaynakları nedeniyle bu meselenin, siyasî olduğu kadar aynı zamanda önemli bir iktisadî mesele olduğu ortaya konulmuştur. Musul meselesinin Lozan'da şeklen ve zâhiren halledilmesinin bir yarar sağlamayacağı belirtilerek, Türkiye ve İngiltere arasında bu meselenin tam anlamıyla halledilmesinin beklendiği ifade edilmiştir. Musul'un, Türk-İngiliz barışına giden yol üzerinde duran önemli bir engel olduğu vurgulanarak, bu engelden kurtulmak için de mutlaka Musul'dan vazgeçmenin yanlış olacağı ifade edilmiştir. Her şeyden önce Musul; Türkiye için ekonomik yönü ile değil, stratejik açıdan önemli denilerek, İngiltere'nin bu bölgedeki çalışmalarının iyi anlaşılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Ayrıca, İngiltere'nin ortaya çıkaracağı kukla bir Kürdistan devleti ile Türkiye'yi güneyden kuşatmak istediği de kamuoyuna anlatılmıştır.⁸⁰⁹

T.B.M.M.'nde 23 Ağustos 1923'te Lozan Antlaşması'nın oylanması yapılmıştır. Başbakan H. Rauf (Orbay), Meclis'te oluşan bu yeni muhalefete dayanarak, antlaşmanın imzalanmasına karşı çıkmıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal (Atatürk), İsmet (İnönü) lehinde tavır koymuş ve H. Rauf (Orbay) istifa etmek zorunda kalmıştır. Bu tavırdan sonra, oya konulan antlaşma 227 üyeden 213'ünün olumlu oy vermesi ile kabul edilmiştir. Aynı gün, Müttefiklerin Boğazları ve İstanbul'u derhâl boşaltmaları istenmiştir. Bunun üzerine Müttefikler buraları bir buçuk ay içerisinde yani 5 Ekim 1923'te boşaltmışlardır.⁸¹⁰ Böylece, Türkiye ile İngiltere arasında yapılacak olan Musul meselesi görüşmeleri için süre işlemeye başlamıştır.

B. Haliç (İstanbul) Konferansı'nda Musul

Lozan Antlaşması gereği olarak işgâlcî güçlerin İstanbul'u boşalttıkları 5 Ekim 1923'te İngiltere tarafından Türkiye'ye bir nota verilmiştir. Bu notada; Musul meselesini görüşmeye hazır oldukları ifade edilerek, Türkiye'nin de bu görüşme için hazır olup olmadığı sorulmuştur. Bunun üzerine Türkiye tarafından verilmiş olan cevapta; Lozan Antlaşması'nı her iki parlamentoda da onaylayarak, yürürlüğe sokmadığı için İngiltere'nin, öncelikle bu görevini yerine getirmesi istenilmiştir⁸¹¹ Lozan Antlaşması, T. B. M. M.'si tarafından imzalanıp onaylamasına rağmen, İngiliz Hükümeti bu antlaşmayı

⁸⁰⁸ Seha L. Meray, a.g.e., Takım:II, Cilt:II, s.4.; M. Cemil Bilsel, a.g.e., s.317-318.; İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I. Cilt (1920- 1945), Ankara 1989, s.87-88.; T.C.D.B., a.g.e., Ankara, 1973, s.176.

⁸⁰⁹ Hüseyin Cahid, “İmzadan Sonra”, Tanin, 25 Temmuz 1923, s.1.

⁸¹⁰ T.C.D.B., a.g.e., s.155.; Salâhi R. Sonyel, a.g.m., s.97.

⁸¹¹ Cumhuriyet, 17 Mayıs 1924, s.1.

imzalamak için acele etmemiştir. Aslında bu antlaşmanın imzalanması ve onaylanması, o kadar zaman alan ve zor bir iş değildir. Ancak, İngilizler Musul meselesiyle Lozan Antlaşması arasındaki bağlantıyı göz önüne alarak, İstanbul'un boşaltılmasının üzerinden 7 aydan fazla süre geçmiş olmasına rağmen, “*ayak sürüme*” politikasını takip etmişler ve işi ağırından almışlardır.⁸¹²

Konferans öncesinde İngiltere, “*ayak sürüme*” politikasını takip ettiği için, Lozan Antlaşması, Lordlar Kamarası'nda 6 Mart 1924'te, Avam Kamarası'nda ise 10 Nisan 1924'te imzalanmıştır. Ancak, antlaşma yürürlüğe girmemiştir. Çünkü yürürlüğe girebilmesi için, İngiltere kralının da imzalaması gerekmektedir. Bu bilindiği için, sadece ön aşamalar tamamlanmış ve imza için ortam kollanmaya başlanmıştır. Bir anlamda İngiltere, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girmesi için, Irak'taki kendi durumlarının meşrulaşmasını ve Musul görüşmelerinin sonucunu ön şart olarak benimsemiştir. Bu durum ise, Türk kamuoyunda tepkiyle karşılanmıştır. Bu nedenle, görüşmelerin başlaması için dokuz aylık sürenin henüz başlamadığı ifade edilmiştir. Ancak, İngiltere bu sürenin 5 Ekim 1923'ten itibaren işlemeye başladığını bildirmiştir.⁸¹³

İngiltere, ikili görüşmelerin ilk başta İngiltere'de bir yerde yapılmasını istemiştir. Ancak, Türkiye'nin meselenin 1 Mayıs 1924'te İstanbul'da görüşülmesini istemesi üzerine bu düşüncesinde fazla ısrar etmemiştir. Türkiye'nin başvurusu, Londra'ya ulaştığında Londra'nın ilk tepkisi, “*Görüşmelere başlayacağız da ne olacak? Aynı tartışmalar yine tekrarlanacak. Nasıl olsa nihai ve bizim için en uygun çözüm Milletler Cemiyeti'nde sağlanacaktır.*”⁸¹⁴ şeklinde olmuştur. İngiltere'nin bu konuda fazla ısrar etmemesinin temel nedeni, İngiltere'nin daha Lozan'dan itibaren temel politikasını belirlemiş ve kararını vermiş olmasıdır. Yani İngiltere, Musul meselesini kendi kontrolü altında olan Cemiyet-i Akvâm'a havale edip orada çözmeyi amaçlamıştır. Bir anlamda meselenin çözüm yerini İstanbul'dan daha ziyade Cenevre olarak görmüştür. Ancak, İngiltere her şeye rağmen hazırlıklı davranmış, Lord Curzon'un önerileri dikkate alınarak, bir nota hazırlanmış ve İstanbul'a gelecek olan heyete verilmiştir.⁸¹⁵

Haliç Konferansı'nda Türkiye'yi temsil etmek üzere; T. B. M. M. Başkanı Ali Fethi (Okyar)'ın başkanlığında, Diyarbakır Milletvekili Fevzi Bey, Ordu Milletvekili Faik Bey, Dışişleri Hukûk Müşaviri Nusret Bey ve Genelkurmay'dan Yarbay İshak Avni Bey'den oluşan bir Heyet görevlendirilmiştir.⁸¹⁶ Ayrıca askerî konularda Haydar Paşa, Dışişleri konusunda da Adnan Bey ve Süleymaniye Milletvekili Fettah Bey, gerektiğinde bilgilerine başvurulmak üzere müşavir sıfatıyla Heyette yer almışlardır. Hâriciye memurlarından Şefkatî Bey de daktilograf olarak Heyete dâhil edilmiştir.⁸¹⁷

İngiltere'yi temsil etmek üzere oluşturulacak Heyetin başına önce Sir Horace Rumbold getirilmek istenmiştir. Ancak, Lord Curzon'un isteğiyle, Orta Doğu konusunda uzman olan ve İngiltere'nin Irak Eski Yüksek Komiseri olan Sir Percy Cox bu göreve getirilmiştir. Sir Percy Cox'un başkanlığındaki İngiliz heyeti; C.H. Jardine, J. H. Hall ve Yarbay E. F. W. Lees'ten oluşmuştur. Yine aynı şekilde, gerektiğinde görüşle-

⁸¹² “Musul Hakkındaki Müzâkerenin Bir Hülâsası”, Vakit, 17 Mayıs 1924, s.2.; Mim Kemal Öke, Belgelerle Türk- İngiliz..., s.130.

⁸¹³ Anadolu'da Yeni Gün, 21 Ocak 1921, s.1.

⁸¹⁴ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.130.

⁸¹⁵ Tahir Kodâl, a.g.e., s.185.

⁸¹⁶ T. C. B. C. A., Bakanlar Kurulu Kararları, Yer No: 012/58/10

⁸¹⁷ T. C. B. C. A., Bakanlar Kurulu Kararları, Yer No: 6/1/269/ 513; Vakit, 27 Nisan 1924, s.1.

rine başvurmak amacıyla Irak'ı temsilen Taha Bey de Heyete dâhil edilmiştir. Fakat, O'nun daha sonra İstanbul'a gelmesi ve görüşmelere katılması kararlaştırılmıştır.⁸¹⁸

Ali Fethi (Okyar)'ın İstanbul'a geldiği sırada, Ankara'da Heye't-i Vekîle (Bakanlar Kurulu) toplanarak, müzakerelerde Türkiye'nin ortaya koyacağı görüşleri kararlaştırmıştır.⁸¹⁹ Bu toplantıda alınan kararlar bir nota hâlinde Ali Fethi (Okyar)'a gönderilmiştir. Ali Fethi (Okyar)'a gönderilen bu talimatta, “1- Şâyân-ı arzı a'zamî hudûd Kelgir-Salahiye- Cebel-i Hamrin- Vâdi-i Tartar-Sincar hattı umûmîsi olabilir. 2- Süleymaniye ve Kerkük ve Musul şehirlerini kâfi hudûd ile Türkiye'de bırakan ve Dicle Vadisi'nden muvasalayı temin eden bir tarz-ı tesviye mabuldur. Türkiye'nin arzı ve hudûd hususunda te'mîn edilmesine mukâbil petrollerde iştirâk-ı menafiye müstenit bir i'tilâf zemini aranılabilir.”⁸²⁰ denilmiştir. Bu talimattan da anlaşılacağı üzere, Türkiye daha önceki görüşlerinde herhangi bir değişiklik yapmamıştır. Sadece; Süleymaniye, Kerkük ve Musul'u Türkiye'ye bırakacak olan sınırda ve Dicle vadi-sinde bir takım sınır düzeltmelerinin yapılabileceği noktasında esneklik göstermiştir.

Türk heyeti, İstanbul'a geldiği ve 1 Mayıs'a göre her türlü hazırlığını yaptığı hâlde, İngiliz heyeti, Lozan'da olduğu gibi, konferans yerine zamanında gelmemiştir. Bunu da zaman kazanma politikası çerçevesinde bilinçli olarak yapmıştır. Yapılan görüşmeler sonrasında İngiliz heyetinin 16 Mayıs 1924'te İstanbul'a geleceği ifade edilmiştir. Sonunda, İngiliz delegeleri 16 Mayıs 1924'te Sirkeci Garı'nda görünmüşlerdir.⁸²¹ Sir Percy Cox, istasyondan ayrılmadan önce yapmış olduğu kısa açıklamada; “İstanbul'a kat'î bir i'tilâf emeli ve Musul meselesini tamamiyle hâletmeye ve bütiin kuvvetiyle çalışmak arzusuyla geldiğini söyleyerek, bir suret-i tesviye bulunacağından ümitvâr olduğunu”⁸²² ifade etmiştir. Bu sözlerden sonra Sir Percy Cox, Türkiye ile İngiltere arasında Musul meselesinden başka herhangi bir meselenin olmadığını belirterek, bu meselenin de çözümü ile geleneksel Türk- İngiliz dostluğunun yeniden kurulacağını sözlerine eklemiştir.

Her iki heyetin de bugünkü Haliç-Kasımpaşa'da yer alan eski Bahriye Nezâreti Binası'nın konferans salonundaki yerlerini almasıyla, konferansın ilk toplantısı 19 Mayıs 1924 Pazartesi saat 11. 15'te yapılmıştır. Bu toplantının sabah oturumunda ilk sözü ev sahibi sıfatıyla, Türk heyeti başkanı Ali Fethi (Okyar) almış ve bir açış konuşması yapmıştır.⁸²³ Ali Fethi (Okyar) yapmış olduğu konuşmada; daha sakin ve şartların elverişli olduğu bir dönem olarak gördüğü bir zamanda toplanılan bu konferansın, gelecekteki Türk- İngiliz ilişkilerinin dönüm noktasını oluşturacağını söylemiş ve Musul meselesinin çözümüyle de dostluk ortamının oluşacağını ifade etmiştir. Ayrıca, Musul meselesinin bu konferansta çözüme kavuşturulacağını ümit ettiğini beyan etmiştir.

Ali Fethi (Okyar)'ın yapmış olduğu bu konuşmanın ardından, İngiliz heyeti başkanı Sir Percy Cox söz almış ve aynı zamanda Ali Fethi (Okyar)'a cevap niteliği taşıyan bir konuşma yapmıştır. Sir Percy Cox yapmış olduğu konuşmada; İngiltere'nin de bu ilişkilerin düzelmesini engelleyen Musul meselesinin, barış yoluyla çözülmesini istediğini ifade etmiş, çözülemediği takdirde “Mu'âbedesi'nin üçüncü maddesinin ikinci fıkrasında musarrab

⁸¹⁸ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.134.; “Taha Bey Kimdir?”, Vakit, 17 Mayıs 1924, s.2.

⁸¹⁹ Anadolu'da Yeni Gün, 29 Nisan 1924, s.1.

⁸²⁰ T.C.D.B., Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934), Ankara 1974, s.81.

⁸²¹ Hâkimiyet-i Milliye, 18 Mayıs 1924, s.1.; Cumhuriyet, 17 Mayıs 1924, s.1.; Vakit, 17 Mayıs 1924, s.1.

⁸²² Vakit, 17 Mayıs 1924, s.1.; Hâkimiyet-i Milliye, 18 Mayıs 1924, s.1.; Cumhuriyet, 17 Mayıs 1924, s.1.

⁸²³ Hâkimiyet-i Milliye, 20 Mayıs 1924, s.1.

(kararlaştırılmış) olduğu vehile aradaki ihtilâf Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ne havâle olunacaktır.”⁸²⁴ demiştir. Bu açış konuşmasından da anlaşılacağı üzere Sir Percy Cox, Musul meselesinin İstanbul'da çözümlenmeyip, Cemiyet-i Akvâm'a havale edileceğinin ilk ip uçlarını vermiştir. Ayrıca, Musul meselenin ikili görüşmeler yoluyla çözümü ile Cemiyet-i Akvâm kararıyla ulaşılabilecek olan barışın aynı olduğunu, değişmediğini beyan etmiştir.⁸²⁵

Haliç Konferansı'nın ilk toplantısının ikinci oturumu, öğleden sora saat 16: 20'de Ali Fethi (Okyar)'ın başkanlığında toplanmıştır. Bu toplantıda, ilk konuşmayı yine Ali Fethi (Okyar) yapmıştır. Ali Fethi (Okyar) yapmış olduğu konuşmasında, Türkiye'nin Musul meselesi hakkındaki “nokta-ı nazarı” ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.⁸²⁶ Musul'un Anavatan'a katılması için, Türkiye'nin Lozan Antlaşması'nda ileri sürmüş olduğu; ırkî, coğrafi ve siyasî gerekçeler burada bir kez de Ali Fethi (Okyar) tarafından dile getirilmiştir. Bu konuşmadan da anlaşıldığı üzere Ali Fethi (Okyar), konuşmasında fazla ayrıntıya kaçmadan ve Heyetleri sıkmadan, Türkiye'nin Musul meselesindeki düşüncelerini çok net bir şekilde ortaya koymuştur.

Ali Fethi (Okyar)'ın konuşmasının ardından Sir Percy Cox, İngiltere'nin bu mesele hakkındaki görüşlerini açıklamıştır. Sir Percy Cox yapmış olduğu konuşmada; Lozan'dan itibaren ileri sürmüş oldukları görüşleri bir kez daha tekrarlamış, Türkiye'nin Musul meselesinde ileri sürmüş olduğu görüşlere kesinlikle katılmadığını ifade etmiştir. İngiliz heyeti başkanı bu konuşmasından sonra, Türk heyetine proje niteliğinde birtakım tekliflerde bulunmuştur. İngiltere'nin bu teklifine, Türkiye tarafından yeni bir teklifle karşılık verileceği ifade edilmişse de, böyle bir karşı teklifte bulunulmamıştır. Sir Percy Cox'un bu açıklaması ve teklifi ile birlikte, Türkiye ile İngiltere'nin görüşleri arasında büyük farkların olduğu anlaşılmıştır. Büyük görüş ayrılıklarının bu şartlarda giderilemeyeceği ifade edilerek, ikinci toplantının 21 Mayıs 1924'te yapılması kararlaştırılmıştır.⁸²⁷

Bu ilk toplantının ardından Ali Fethi (Okyar) Anadolu Ajansı yerine Vakıf Gazetesi muhabirine vermiş olduğu demeçte; “Musul hakkındaki nokta-ı nazarımız ma'lûmdur. Mevzu-ı bahs olan Lozan Konferansı'nda müdâfaa edilmiş olan esaslardır. Biz Musul Vilâyeti hudûdunu istiyoruz. Müdâfaa ettiğimiz esas ve efkâr-ı ulûmiyenin tenviri mes'alesine gelince: bu hususta yarından sonra bazı şeyler düşünecek ve lâzım gelen esasları hazırlayacağız.”⁸²⁸ diyerek, Musul konusunda ısrarcı olduklarını ifade etmiştir.

Konferansın ikinci toplantısı, önceden kararlaştırıldığı üzere, 21 Mayıs 1924 Çarşamba günü saat 15.00'te yapılmıştır.⁸²⁹ Bu toplantıda, Musul meselesinin tartışılmasından daha çok, hazırlanan muhtıralar üzerinde görüşler ortaya konulmuştur. Ali Fethi (Okyar), konferans başkanı olarak toplantıda yine ilk sözü almış, Türkiye ve Irak arasındaki sınırın sağlıklı bir şekilde tespit edilebilmesi için, Eski Musul Vilâyeti'nin -ki bu vilâyetin sınırı içerisinde Kerkük ve Süleymaniye de vardır- tamamıyla, Türkiye'ye verilmesi gerektiğini ifade etmiş ve açık bir dille Musul'u istediklerini söylemiştir. Bunun üzerine Sir Percy Cox, önceden hazırlanmış olan, İngiliz muhtırasını okumuş ve Kerkük ile Süleymaniye'yi Türkiye'ye bırakabileceklerini belirterek,⁸³⁰ Musul şehri de dâhil

⁸²⁴ Anadolu'da Yeni Gün, 20 Mayıs 1924, s.1.

⁸²⁵ Mehmed Asım, “Müzâkerenin İnkişâfı”, Vakıf, 23 Mayıs 1924, s.1.

⁸²⁶ Anadolu'da Yeni Gün, 20 Mayıs 1924, s.1.

⁸²⁷ Ayın Tarihi, Cilt: III, No: 7- 10, s.173. ; Tahir Kodal, a.g.e., s.194.

⁸²⁸ Vakıf, 22 Mayıs 1924, s.1.

⁸²⁹ “Musul Mes'alesinde Murahhaslarımızın Nokta-ı Nazarı Değişmemiştir”, Vakıf, 22 Mayıs 1924, s.1.

⁸³⁰ Hâkimiyet-i Milliye, 25 Mayıs 1924, s.2.

olmak üzere, Fırat Nehri'nin her iki sahilinin Irak'ta kalması gerektiğini ileri sürmüştür. Böylece, daha ilk günden itibaren görüş farklılıklarının yaşandığı konferansta, bu oturumla birlikte İngiltere ile anlaşmanın mümkün olmayacağını ilk somut adımları atılmıştır. Bunun üzerine gelecek toplantının 24 Mayıs 1924 Cumartesi günü yapılması kararlaştırılmış ve kırk dakika süren toplantıya son verilmiştir.

Konferans sonrasında Ali Fethi (Okyar), Heyetler adına resmî bir açıklamada bulunmuştur. Yapmış olduğu bu açıklamada; “*Musul bizimdir. Nota-ı nazarımız bütün Musul Vilâyeti'nin bize âidiyetidir. Türkiye'ye lâzım olan Musul Vilâyeti hudûdunu talep ettik. Henüz komisyonlar teşkil eylememiştir. Zira iş o dereceye gelmemiştir. Petrol ve sâ'ire mes'ele de henüz görüşülmemiştir.*”⁸³¹ diyerek, toplantı hakkında ayrıntılı bilgi vermemiştir. Ancak, bu görüşmede, yukarıda belirtilen olayların yaşandığını yuvarlak ifadelerle de olsa ortaya koymuştur.⁸³² Böylece, ikinci toplantıdan da basın mensupları istedikleri bilgileri alamamış ve Türk kamuoyuna sağlıklı bilgileri aktaramamışlardır.

Önceden kararlaştırıldığı gibi toplantı, 24 Mayıs 1924 Cumartesi günü öğleden sonra yapılmıştır. Toplantıda, ilk konuşmayı bu sefer Sir Percy Cox yapmış ve İngiltere'nin “*nokta-ı nazarı*” açıklamıştır. Sir Percy Cox konuşmasında; Musul Vilayeti'nin tamamının Irak sınırları içerisinde olması gerektiğini belirttikten sonra, konferansa gelirken çantasında “*Nasturi Yurdu Projesi*” ile geldiğinden, Türkiye'nin yönetimi altında bulunan Beytüş-Şebab, Çölemerik⁸³³ ve Revandız'ın da Irak'a verilmesini istemiştir. Sir Percy Cox'un bu isteği toplantıda şok etkisi yapmıştır. Türk heyetindeki üyeler, bu konferansta Irak sınırının nereden geçeceğini konuşulmasına rağmen, asıl konuşulması gereken meselenin Musul meselesi olduğunu hatırlatmış, ileri sürülen bu teklifin ise asla kabul edilemez olduğunu ifade etmişlerdir. Böyle bir teklifi, dostane ilişki isteyen İngiltere Hükûmeti'nin değil de, emperyalist politika takip eden bir hükûmetin yapabileceği belirtilerek, Sir Percy Cox'un bu sözlerine sert tepki göstermişlerdir.⁸³⁴ Görüldüğü gibi, bu toplantıda yaşananlar, İngiltere'nin politikasında herhangi bir değişikliğin olmadığını ortaya çıkarmıştır.

Türk heyetinden gelen bu sert tepkinin ardından Sir Percy Cox, söz almak durumunda kalmıştır. Sir Percy Cox, sert sözlerden sonra gerilen ortamı düzeltmek yerine, Türk heyetine karşı üslubunu değiştirmemiş ve tehditkâr bir tavır takınmıştır. Sir Percy Cox, yapmış oldukları bu teklifi Türkiye'nin ya kabul etmesini, ya da Türk heyetinin kendilerinin de kabul edebileceği yeni bir teklif hazırlayıp sunması gerektiğini ifade etmiştir.⁸³⁵ Böylece Sir Percy Cox, çantasında getirmiş olduğu “*Nasturi Yurdu Projesini*” bir anda gündeme getirerek, İngiltere'nin, Lozan'dan itibaren varmak istediği hedefe bir an önce ulaşmayı hedeflemiştir. Kısaca konferansta ne olacaksa bir an önce olmasını istemiş ve meselenin kendi kontrolleri altındaki Cemiyet-i Akvâm'a havale edilmesini gerçekleştirmeyi amaçlamıştır.⁸³⁶

Şiddetli tartışmaların yaşandığı, heyetlerin birbirlerine kendi görüşlerini kabul ettirmelerinin çok zor olduğunu anladıkları bu toplantı saat 17:05'te sona ermiştir. Bu toplantı

⁸³¹ Hâkimiyet-i Milliye, 22 Mayıs 1924, s.1.

⁸³² Cumhuriyet, 22 Mayıs 1924, s.1.

⁸³³ Bugünkü Hakkari il merkezinin eski adıdır.

⁸³⁴ Ayın Tarihi, Cilt: III, No: 7-10, s.174.

⁸³⁵ Tahir Kodal, a.g.e., s.200.

⁸³⁶ “Musul Mes'alesinde Cemiyet-i Akvâm'ın Hakemliği Ne Netice Verebilir”, *Tanin*, 25 Mayıs 1924, s.2.

tıda, İngilizlerin ileri sürdükleri görüşlerin ne değiştirilecek, ne de Türkiye'nin görüşleriyle uzlaşabilecek herhangi bir tarafı olmamıştır.⁸³⁷ Bu görüşmede yaşanan olaylar, tartışmalar, konferansın önünü tıkamak ve çıkmaza sokmak amacıyla, İngilizler tarafından ileri sürülen görüşler, Heyetler arasında o derece gergin bir hava oluşturmuştur ki, taraflar konferans için toplantı tarihi dahi tespit etmeden oturuma son vermişlerdir. Bir anlamda İngilizler, sonucu başından belli Haliç Konferansı'nı bu oturumla birlikte çıkmaza sokmuşlar,⁸³⁸ daha açık bir ifadeyle bu noktada sona erdirmişlerdir.

Türk heyeti, Türkiye'nin bugüne kadar teoride savunduğu görüşlerini bu sefer somutlaştırarak, son hâliyle İngiliz heyetinin önüne koymayı amaçlamıştır. Bu nedenle, Türk heyeti, önceden hazırlanmış olan haritayı ve Türkiye'nin görüşlerini içeren muhturayı, İngiliz heyetine Pera Palas Otelinde 24 Mayıs 1924 akşamı vermiştir. Bu haritada, eski Musul Vilâyeti'nin tamamı, Türkiye sınırları içerisinde gösterilmiştir. Ancak, İngiliz heyeti bu haritayı inceledikten sonra, bunu kabul veya reddetmek için Londra'dan görüş isteyeceklerini bildirmiştir. Bu karar üzerine aynı günün akşamı da Londra'dan görüş istemişlerdir.⁸³⁹ Türk heyeti de, Ali Fethi (Okyar) başkanlığında aynı akşam bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda; konferansın bu şekilde sona ermemesi ve görüşmelerin devam edebilmesi için, göndermiş oldukları harita ve muhtıra üzerinde ne tür değişikliklerin yapılabileceği görüşülmüştür. Ancak, yapılan görüşmeler sonunda gönderilen harita ve Türkiye'nin görüşlerinde, herhangi bir değişikliğin yapılamayacağı ve bundan daha fazla fedakârlığın yapılamayacağı kararına varılmıştır.⁸⁴⁰

İngiliz heyetinin beklemiş olduğu cevap nihayet 2⁸⁴¹ Haziran 1924'te gelmiştir. Cevap geldikten sonra İngiliz heyeti, Büyükelçilikte toplanarak, bu cevapla birlikte gönderecekleri mektubu kaleme almışlardır. Hazırlanmış olan bu mektup ve cevap, Ali Fethi (Okyar)'a akşama doğru ulaştırılmıştır. Sir Percy Cox, imzasını taşıyan bu mektupta; “*Büyük Britanya Hükûmeti, Musul ihtilâfında tarafeynin nokta-ı nazarlarını mubâfaza husûsundaki ısrarlarından dolayı Lozân Mu'âhedesi'nin maddesi-i busûsuna tevfiken meselenin Cemiyet-i Akvâm'a havâle edilmesinde zarûret bulunduğuna kânîdir.*”⁸⁴² ifadeleri ile her iki tarafın görüşlerinde herhangi bir değişiklik olmadığını ileri sürerek, Musul meselesinin Cemiyet-Akvâm'a havale edilmesini istemiştir. Ayrıca, gönderilen bu mektupta, “*Tarfeynin teklîfâtı mes'elenin Cemiyet-i Akvâm'a havâlesini zarûrî kılmakta olduğunu İngiliz Hey'et-i Murabbasası beyân eder ve tarafımızdan aynı suretle telakîk ediliyor ise cevap itâsıyla zabıtnâmelerin imzası için son bir celse 'akdını rica ederim.*”⁸⁴³ dedikten sonra, Türkiye bu konudaki görüşünde herhangi bir değişiklik yapmadığı takdirde, konferansı terk ederek, Londra'ya geri döneceğini ifade etmiştir. Böylece İngilizler, konferansta çözümsüzlüğün sebebini kendilerinde aramayarak, haklı gerekçelerle Musul'u isteyen Türkiye'yi göstermişlerdir.

Ali Fethi (Okyar), bu cevabı alır almaz Türk heyetini toplamış, gönderilen mektup ve cevabı tartışmışlardır. Bu tartışma ve değerlendirmelerin ardından, bu mektubun

⁸³⁷ Cumhuriyet, 25 Mayıs 1924, s.1.

⁸³⁸ “Haliç Konferansı Çıkmaz Bir Yola Girdi”, Tanin, 25 Mayıs 1924, s.1.

⁸³⁹ “İngiliz Hey'et-i Murabbasası Londra'dan Ta'limât İstemişdir” Tanin, 26 Mayıs 1924, s.1.

⁸⁴⁰ Cumhuriyet, 25 Mayıs 1924, s.1.

⁸⁴¹ Hâkimiyet-i Milliye, Cumhuriyet ve Tanin başta olmak üzere bütün gazeteler, cevabın 2 Haziran 1924 Pazartesi günü geldiğini yazmalarına karşın, bu gazetelerden alıntılar yapan Ayın Tarihi cevabın 3 Haziran 1924 Pazartesi geldiğini yazmaktadır. Halbuki 3 Haziran 1924 tarihi Salı gününe denk gelmektedir.

⁸⁴² “Musul Müzakerâtı İnkıtâ'a mı Uğradı?”, İkdâm, 3 Haziran 1924, s.1.; Vakit, 3 Haziran 1924, s.1.

⁸⁴³ Ayın Tarihi, Cilt: III, No: 7-10, s.176.

içeriği Ankara'ya bildirilerek buradan görüş istenmiştir. Ali Fethi (Okyar), bu toplantıdan sonra yapmış olduğu açıklamada, bundan sonra Türkiye tarafından fedakârlığın yapılıp yapılmayacağı sorulması üzerine; “*Şahsî kana'atime göre Sir Percy Cox son cevabıyla bizî arazî husûsunda fedakârlığa sevk etmek istiyorsa buna imkân yoktur. Bizim hiçbirimiz Musul'dan bir karış yer vermeye ne me'zûn, ne de salâhiyâtdârız. Hükûmetimizin bize vereceği ta'limatın da bu tarzda olacağı şüphesizdir.*”⁸⁴⁴ diyerek, böyle bir fedakârlığı beklemediğini ifade etmiştir.

Ali Fethi (Okyar)'a verilecek cevabı kararlaştırmak amacıyla Bakanlar Kurulu, Mustafa Kemal (Atatürk)'ün başkanlığında 3 Haziran 1924'te toplanmıştır. Toplantıda; Musul meselesi uzun uzadıya tartışılmış ve Irak hudûdu hakkında Heyete talimat gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Musul meselesinin görüşülüp karara bağlanacağı bir zamanda, Doğu Akdeniz'de Türkiye'ye karşı girişilen İngiliz-İtalyan işbirliğinin, bu meselede geri adım atılmasına etki etmemesi görüşü benimsenerek, Türkiye'nin, Musul meselesindeki görüşünün hiçbir şekilde değiştirilmemesi kararına varılmıştır.⁸⁴⁵ Toplantı sonrasında basına herhangi bir açıklama yapılmamış, ancak Türkiye'nin görüşlerinde bir değişikliğin olmadığı ve son kez de olsa, herhangi bir fedakârlığın yapılmadığı ifade edilmiştir. Bu genel açıklamanın ardından, Bakanlar Kurulu'nda alınan kararlar, İsmet (İnönü) tarafından telgrafla Ali Fethi (Okyar)'a gönderilmiştir.⁸⁴⁶

Ali Fethi (Okyar), Ankara'dan gönderilen bu telgrafi aldıktan sonra 4 Haziran 1924'te eski Bahriye Nezâreti Binası'nda heyet üyeleriyle bir araya gelmiştir. Yapılan bu toplantıda; Ankara'dan gönderilen talimat ele alınmış, İngiliz heyetine verilecek cevap ve bu cevabın ne şekilde ulaştırılacağı üzerinde durulmuştur. Konferansın başarısızlıkla sona ermesine, Türkiye'nin tutumunun sebep olmaması için, İngilizlerin daha önce son bir defa toplanalım ve zabıtları imzalayalım önerisi kabul edilmiş, Türkiye'nin cevabını da yapılacak olan bu son toplantının ilk celsesinde bildirmesi kararlaştırılmıştır.⁸⁴⁷ Alınan bu kararlar, İngiliz heyetine toplantı sonrasında ulaştırılmış, İngiliz heyeti 5 Haziran 1924 Perşembe günü yapılacak toplantıya davet edilmiştir.

Haliç Konferansı, on günlük bir aradan sonra 5 Haziran 1924 Perşembe günü son toplantısını yapmıştır. Haliç Konferansı'nın son toplantısının ilk oturumunda, ilk sözü Ali Fethi (Okyar) almış ve Türkiye'nin görüşlerini açıklamıştır. Ali Fethi (Okyar) yapmış olduğu konuşmada; İngiltere ile yapılmış olan yazışmalardan kısaca bahsettikten sonra, yapacağı konuşmanın İngiltere'ye cevap niteliğinde olduğunu söyleyerek, Musul meselesinin kısa bir tarihçesinden söz etmiş, uzunca sayılabilecek bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında, Musul arazisinin tarihî ve coğrafi noktalardan Irak'tan ayrı olduğunu belirttikten sonra, “*Etnografya nokta-ı nazarından da bakılacak olursa Musul abâlisinin % 90'm Kürt ve Türklerden ibarettir. Binâenaleyh bu vilâyet abâlisi Araplarla meskûn Irak ile, bu cihetle de kat'î surette münasebâtâr değildir. İşte bu kadar baklı olduğumuz da'vâda münakaşayı kabul buyurduğunuz takdirde tabirîren de bildirdiğim gibi müzakereye imkân bulunduğunu tekrar ederim.*”⁸⁴⁸ diyerek, Musul'un Türkiye'ye ait olduğunu söylemiş, bu noktalar göz önüne alınarak, meselenin çözümü için ikili görüşmelerin devam etmesi gerektiğini ifade etmiştir.

⁸⁴⁴ Vakıt, 3 Haziran 1924, s.1.

⁸⁴⁵ “Musul Mes'alesinin Son Safhası”, Hâkimiyet-i Milliye, 5 Haziran 1924, s.1.; Ayn Tarihi, Cilt: III, No: 7-10, s.176.

⁸⁴⁶ Cumhuriyet, 4 Haziran 1924, s.1.

⁸⁴⁷ Ayn Tarihi, Cilt: III, No: 7-10, s.176.

⁸⁴⁸ “Musul Konferansından Mâba'ad”, Cumhuriyet, 8 Haziran 1924, s.2.

Ali Fethi (Okyar)'ın yapmış olduğu bu konuşmadan ve Türkiye'nin tavrını net bir şekilde ortaya koymasından sonra, Sir Percy Cox söz almış, Türk heyetinin açıklamalarına cevap vermiştir. Sir Percy Cox yapmış olduğu konuşmada; bu konferansın amacının Türkiye ve Irak arasındaki sınır anlaşmazlığını çözüme kavuşturmak olduğunu belirttikten sonra,⁸⁴⁹ Lozan'daki tartışmalara temas ederek, Türk heyetinin, Musul'un Irak'ın bir parçası olmadığını ileri sürerken ortaya koymuş olduğu delilleri kabul edemeyeceğini, İngiliz Hükûmeti'nin Irak meselesinde Cemiyet-i Akvâm'a karşı sorumlu olduğunu, Türk teklifinin Bağdat Vilâyeti'nin kuzeyinden geçtiğini! ve bunu kabul etmelerinin mümkün olmadığını ifade etmiştir.⁸⁵⁰ Oysa, Türk teklifi, Bağdat'ın hemen kuzeyinden başlamaktadır. Sir Percy Cox bunu ileri sürerek, bir anlamda Türkiye'yi yayılmacı bir siyaset izlemekle suçlamıştır. Böylece Sir Percy Cox, yine ortada bir Musul meselesi yokmuş gibi davranarak, sadece Irak'ın kuzey sınırı ile ilgili görüşler ortaya atmış, bu sınır meselesinde de kendileri tarafından sunulan teklifin kabul edilmesini istemiş, Türkiye'yi de anlaşmazlığın kaynağı olarak göstermiştir. Oysa, her defasında sınırı daha kuzeye doğru çekmeye çalışan ve Bağdat'tan gittikçe uzaklaştıran İngiltere olmuştur.

Sir Percy Cox, konuşmasına devam ederek, İngiliz Hükûmeti'nden almış olduğu talimat çerçevesinde; tartışılması mümkün olacak ve İngiltere için toprak terkinin içermeyecek bir teklifin Türk heyeti tarafından verilip, verilmeyeceğini beklemeyeceğini söyleyerek konuşmasına son vermiştir.⁸⁵¹ Bu ifadelerden de anlaşıldığı gibi, İngiliz temsilcisi son fedakarlığın yine Türkiye tarafından yapılmasını istemiştir. Bu fedakarlığın da, kendi teklifleri doğrultusunda yapılmasını dolaylı olarak anlatmaya çalışmıştır. Bir anlamda, Türkiye'den Hakkari'nin Nasturî yurdu olarak Irak sınırı içerisine bırakılması istenilmiştir.

Ali Fethi (Okyar), Sir Percy Cox'un bu açıklamasına derhâl cevap vererek, Lozan'da sürekli olarak Musul meselesinin tartışıldığını ve Hakkari Vilâyeti'nden arazi terkinine ilişkin hiçbir görüşmenin yaşanmadığını bir kez daha hatırlattıktan sonra, İngiliz başdelegesinin Türkiye'nin Hakkari'den feragât etmesinde ısrar ettiğini belirterek, İngiltere'nin böyle bir politika takip etmesinin kesinlikle Lozan Antlaşması'na aykırı olduğunu söylemiştir.⁸⁵² Konuşmasına devam eden Ali Fethi (Okyar), İngiliz heyeti, Lozan Antlaşması hükümlerine uygun olarak, Musul meselesini konferans gündemine almadıkça ve Hakkari Vilâyeti hakkındaki asılsız iddialardan vazgeçmediği takdirde, kendilerine yeni bir teklif vermeyeceklerini söyleyerek, İngiltere'nin bu yaklaşımı ve emperyalist politikaları ile, konferansın kesinlikle sağlıklı bir şekilde sonuçlanmayacağını üzümlere ifade etmiştir.⁸⁵³ Bu açıklamadan sonra Türk delegeleri, İngiltere'nin uzlaşmaz tutumu karşısında konferanstan artık ümitlerini kesmişlerdir.

Bu konuşmaların arkasından, her şeye rağmen Heyetler birbirlerine teşekkür etmişler ve Türk-İngiliz dostluğunun gelişmesini dilemişlerdir. Musul meselesinin de bu çerçeve içerisinde kalınarak, mutlaka ileride çözüme kavuşturulması gerektiği ifade edilmiştir. Bu mesajların ardından konferansın son oturumu 5 Haziran 1924 saat 18:

⁸⁴⁹ Hâkimiyet-i Milliye, 9 Haziran 1924, s.1.

⁸⁵⁰ Ayın Tarihi, Cilt: III, No: 7-10, s.179.

⁸⁵¹ Ayın Tarihi, Cilt: III, No: 7-10, s.179.

⁸⁵² a.g.m., Cumhuriyet, 8 Haziran 1924, s.2.

⁸⁵³ Ayın Tarihi, Cilt: III, No: 7-10, s.179.

30'da sona ermiştir.⁸⁵⁴ Böylece, Sir Percy Cox, kendileri açısından sonucu başından belli olan Haliç Konferansı'nda formaliteyi tamamlamış, Musul meselesinin İstanbul'da çözümsüz kalmasını sağlamıştır.⁸⁵⁵ Lozan'da uygulanan klasik İngiliz politikası yani “*Çözembildiklerini masa başında şimdi çöz, çözemediklerini sonraya bırak*” bir defa daha uygulamaya sokulmuştur. Sonraya, yani Cemiyet-i Akvâm'a bırakılmıştır. Bu da İngiltere'nin, Lozan'dan itibaren savunmuş olduğu politikanın ve isteğinin gerçekleşmesi anlamını taşımıştır.

Sir Percy Cox, İstanbul'dan istediği sonucu alarak gitmiştir. Hatta, Musul meselesinin o zaman içinde bulunduğu durum önceden daha da kötüye gitmiştir. Yapılacak olan Türk-İngiliz görüşmelerinin ana gündemi, Lozan Antlaşması'ndan kalan Musul meselesi olarak tespit edilmiş iken, Haliç Konferansı'nda Irak'ın kuzey sınırının çizilmesi konusu ana gündem maddesi olmuştur. Bir anlamda, Musul meselesi diye herhangi bir tartışma konusunun olmadığı havası yaratılmıştır. Böylece Sir Percy Cox, hem kendisi hem de İngiltere için son derece önemli olan Musul'u ikinci plâna düşürme ve Cemiyet-i Akvâm'a havale etmeden önceki formaliteyi tamamlama başarısıyla İstanbul'dan ayrılmıştır.

C. Cemiyet-i Akvam (Milletler Cemiyeti)'da Musul

Avam Kamarası'nın 23 Haziran 1923 tarihli toplantısında, Musul'un geleceği görüşülmüştür. Bu tartışmalarda, ağırlıklı olarak dokuz aylık sürenin hangi tarihte başlayıp hangi tarihte bittiği konusu tartışılmıştır. Bu tarihin, Müttefiklerin İstanbul'u boşaltmış olduğu 5 Ekim 1923 tarihinden itibaren mi, yoksa tahliye protokolünün yedinci maddesine göre mi, hesap edileceği üzerinde anlaşmaya varılamamıştır. Bu tartışmalar üzerine Başbakan Ramsay Mc Donald söz almış ve yapmış olduğu konuşmasında, “*Müzakerâta Türk Hükûmeti'ne tevdi' edilen bir nota vasıtasıyla 5 Teşrin-i Evvel (Ekim) 1923 tarihinde başlandı. Mevzû-ı babs dokuz ay 5 Temmuz'da hitâm bulacaktır.*”⁸⁵⁶ diyerek, tartışmalara son vermiştir. Böylece İngiltere, Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm'a havale edilmesi için sürenin dolmasını beklemeye başlamıştır.

Başbakanı'nın bu açıklamasından sonra İngiliz Hükûmeti, İngiltere'nin İstanbul elçisi aracılığı ile Türkiye'ye bir mektup göndermiştir. Bu mektupta; dokuz aylık sürenin 5 Temmuz'da dolacağı, Musul meselesinin Lozan Antlaşması gereğince, Cemiyet-i Akvâm'a havale edileceği ve Türkiye'nin bu konudaki görüşünün bir an önce bildirilmesi istenilmiştir.⁸⁵⁷ Bunun üzerine Türkiye, Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm'a gitmeden, Türkiye ve İngiltere arasında doğrudan görüşme yoluyla çözümünü sağlamak için bazı girişimlerde bulunmuştur. Türk Dışişleri Bakanlığı'ndan Adnan Bey ile İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Mr. Henderson, Boğaziçi'nde 25 Haziran 1924'te bir araya gelmiş ve bu konuyu ele almışlardır. Bu ön görüşmede, olumlu bir sonuç elde edildiği takdirde, görüşmelere İstanbul'da yeniden başlanması amaçlanmıştır.⁸⁵⁸ Ancak, İngiltere'nin Lozan'dan itibaren varmak istediği amaç belli olduğu için, yapılan bu öngörüşmeden herhangi bir olumlu sonuç elde edilememiştir.

⁸⁵⁴ “İstanbul Konferansı'ndan Cemiyet-i Akvâm'a”, Hâkimiyet-i Milliye, 8 Haziran 1924, s.1.; Tanin, 6 Haziran 1924, s.1.

⁸⁵⁵ Mecidi Sadreddin, “Tarihe Karışan Haliç”, İkdâm, 9 Haziran 1924, s.2.

⁸⁵⁶ Hâkimiyet-i Milliye, 1 Temmuz 1924, s.2.

⁸⁵⁷ Anadolu'da Yeni Gün, 27 Haziran 1924, s.1.

⁸⁵⁸ Tanin, 25 Haziran 1924, s.1; Anadolu'da Yeni Gün, 26 Haziran 1924, s.1.

İngiltere, Türkiye'nin Cemiyet-i Akvâm'a gitmeden Türkiye ile İngiltere arasında doğrudan çözüme kavuşturulması önerisini kabul etmemiştir. Bunun üzerine, İngiltere Hükûmeti adına Sir Lancelot Oliphant, Cemiyet-i Akvâm Konseyine 6 Ağustos 1924'te başvurarak, Lozan Antlaşması'nın üçüncü maddesinin ikinci fıkrasına göre; İngiltere ve Türkiye arasında çözüme kavuşturulamayan Musul meselesinin, yapılacak olan ilk toplantının gündemine alınmasını istemiştir.⁸⁵⁹ Bu resmî başvurusuyla İngiltere, Musul meselesini başından beri kendi lehine çözümleyebileceğini düşündüğü Cemiyet-i Akvâm gündemine getirmeyi başarmıştır. İngiltere'nin çifte başvuru yapmasından sonra Cemiyet-i Akvâm Meclisi, İngiltere'nin başvurusunu kabul etmiştir. İngiltere'nin yapmış olduğu çifte başvuruyu kabul eden Cemiyet-i Akvâm Meclisi, İngiltere'nin böyle bir başvuruda bulunmuş olduğunu Türk Hükûmeti'ne 19 Ağustos 1924'te resmen bildirmiş ve bu konuda cevap istemiştir. Ancak, Türk Hükûmeti bu haberi aldığı sırada Nasturî isyanıyla meşgul olduğu için, bu konu hakkındaki cevabını hemen vermekte acele etmemiştir.

İngiliz Hükûmeti, Haliç Konferansı'nın kendi istekleri doğrultusunda sonuçlanmasında bir araç olarak kullanmış ve belli bir zamandan beri yönlendirmiş oldukları Nasturîler üzerine eğilmeyi daha uygun bulmuşlardır. Türkiye Cumhuriyeti, İngiltere'nin bu tür faaliyetlerinin farkında olduğu ve bu faaliyetlerin arkasındaki amaçları bildiği için, İngiltere'nin etkin olduğu bölgelerde karşı propaganda yapılması kararını almıştır. Ayrıca, Musul bölgesinde yaşayan aşiretlerden özel teşkilat kurulması ve onlardan yararlanılması da uygun görülmüştür. Böylece Türkiye, İngilizlerin Hakkari bölgesine kadar sarkmalarının önüne geçmeyi hedeflemiştir.⁸⁶⁰ İngilizler, Türkleri Musul'dan ve sınırı da mümkün olduğu kadar Bağdat'tan uzak tutmayı ve bunun için de, Kürtlerin desteğini elde etmiş olan Nasturîleri kullanmayı amaç edinirken, Türkiye de Musul bölgesindeki aşiretleri aynı taktikle İngilizlere karşı örgütlemiştir.

Türkiye, bölgede yapmış olduğu bu propaganda çalışmalarını ve aşiretlerin gayretlerini yeterli görmeyerek, ayrıca bölgede bir silahlı birliğin bulundurulması gerektiğini de düşünmüştür. Bu silahlı birlikle bölgede huzursuzluk çıkaran Nasturîlerin, kısa bir çarpışma ile sınır dışına çıkarılabileceğini amaçlamıştır. Buna karşılık Türkiye, Nasturîlerin sınırın öbür tarafındaki silahlı ve düzenli Nasturîlerle işbirliği yapabileceğini de göz önünde bulundurmıştır. Türk Hükûmeti, İngilizlerin kışkırtmasıyla bölgede her an için huzursuzluk çıkarmak isteyen ve daha önce de ayaklanma başlatmış olan Nasturîlere karşı, bir takım önlemler almak için harekete geçmiştir. Henüz askerî ve idarî yönden etkili bir yapılanma içerisinde olmayan Hazil Suyu'nun doğusunda ve Çölemerik'in güneyinde askerî ve idarî teşkilatı kurma hazırlıklarına başlamıştır. Nasturîlerin bulunduğu bölgede ve Cizre ile Çölemerik sınır taburlarının arasındaki boşluğu dolduracak olan bu sınır taburunun kurulmasıyla, Nasturîlerin sınır dışı edildikten sonra tekrar geri gelmelerini önlemeyi düşünmüştür.⁸⁶¹ Böylece, Türkiye Hükûmeti, Haliç Konferansı'nda İngiltere tarafından politik hesaplara dâhil edilen Nasturîlerin, Misâk-ı Millî sınırları dışına göndermeyi amaç edinmiştir. Bu gerçekleştiği takdirde, İngiltere'nin yine aynı gerekçe ile Türkiye'nin karşısına çıkmasının önüne geçmeyi hedeflemiştir.

⁸⁵⁹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.140-141.

⁸⁶⁰ Tahir Kodal, a.g.e., s.247.

⁸⁶¹ Reşat Hallı, Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938), Ankara 1972, s.28.

Türk Hükûmeti'nin, Nasturîlere karşı çeşitli önlemler almayı düşündüğü günlerde Nasturîler, küçük çaplı huzur bozucu hareketlerini daha ileri götürerek, büyük çapta isyan hareketine kalkışmışlardır. Hakkari Valisi Halil Rıfat Bey, Jandarma Komutanı, bir zabıt ve beraberindeki on altı askerle Beytüşşebap'tan sonra Çal (Çukurca) aşiretlerinin durumlarını incelemek, Nasturîlerin yerlerini ve kuvvetlerini daha iyi tespit etmek amacıyla yola çıkmıştır. Mümkün olduğu kadar Nasturîlerden uzak seyahat ederek tespit yapmayı düşünen Hakkari Valisi Halil Rıfat Bey'in de içinde bulunduğu heyet, beş-altı Nasturî hanesinin bulunduğu bir dereден geçerken, Han Gediği civarında 7 Ağustos 1924 sabahı bulunduğu pusuya düşürülmüşlerdir.⁸⁶² Böylece, İngilizlerin Musul meselesi için Cemiyet-i Akvâm'a baş vurmasından bir gün sonra, Nasturîler Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı ayaklanma başlatmışlar, bir anlamda kendilerinden bekleneni gerçekleştirmişlerdir.

Cemiyet-i Akvâm Genel Sekreterliği Türk Hükûmeti'ne 19 Ağustos 1924'te bir mektup göndererek, İngiltere'nin isteğini bildirmiş ve Türkiye'nin cevabını istemişti. Ancak, Nasturî isyanı ile meşgul olan Türkiye, bu mektuba hemen cevap vermemiş, vermekte de acele etmemişti. Bütün dikkatini ve enerjisini Nasturî isyanına çevirmiş, ancak İngiltere ile savaşı göze alamayan Türkiye, bir süre sonra Cemiyet-i Akvâm'a cevabını göndermek durumunda kalmıştır. Türkiye'nin cevabı; Başbakan ve Dışişleri Bakanı İsmet (İnönü) tarafından, Cemiyet-i Akvâm'ın Cenevre'deki merkezine 27 Ağustos 1924'te ulaştırılmıştır.⁸⁶³ İsmet (İnönü) göndermiş olduğu bu mektupta, Lozan Antlaşması'nın henüz tüm ülkeler tarafından imza edilip yürürlüğe konmadığını belirterek, öncelikle bunun yerine getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Türkiye, daha önce ileri sürmüş olduğu görüşü burada bir kez daha dile getirerek, Lozan Antlaşması'na göre yerine getirilmesi gerekenlerin İngiltere tarafından yerine getirilmediği için, Musul meselesinin ikili görüşmeler yolu ile çözülmesi yolunun tam olarak denenmediği üzerinde durmuştur. Türkiye'nin Musul meselesinin çözümsüz kalması hâlinde, Cemiyet-i Akvâm'a gitmeyi Lozan Antlaşması'yla kabul ettiğini bildirerek, Türkiye'nin, Cemiyet-i Akvâm'daki görüşmelere katılacağını, ancak bunun için Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe konulmasının şart olduğunu bildirmiş ve antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonraki yirmi gün içerisinde görüşmelere katılacaklarını ifade etmiştir.

Türkiye, Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm'da görüşülmesini kabul ettikten sonra, Cemiyet-i Akvâm'da Türkiye'yi başdelege olarak kimin temsil edeceğini ve buraya gidecek Heyeti oluşturma gayreti içerisine girmiştir. Bunun üzerine Bakanlar Kurulu, İsmet (İnönü)'nün başkanlığında 3 Eylül 1924'te toplanmış ve bu konuyu görüşmüştür. Bu toplantıda, daha önce Haliç Konferansı'nda Türkiye'yi temsil etmiş olan ve meseleyi yakından bilen, T. B. M. M. Başkanı Ali Fethi (Okyar) yeniden başdelege olarak seçilmiştir.⁸⁶⁴

7 Eylül 1924'te İstanbul'a gelmiş olan Ali Fethi (Okyar), Cumhuriyet Gazetesi muhabirini kabul etmiş, son gelişmeleri değerlendirmiş ve Musul meselesi hakkındaki Türkiye'nin görüşlerini açıklamıştır. Bu görüşmelerde Türkiye'nin tezinin ne olacağını sorulması üzerine Ali Fethi (Okyar); Türkiye'nin tezinin gayet basit ve açık olduğunu, Lozan ve Haliç Konferansları'nda savunulan ve İngilizler tarafından kabul edilmeyen

⁸⁶² İkdâm, 14 Ağustos 1924, s.1.

⁸⁶³ Cumhuriyet, 29 Ağustos 1924, s.1.

⁸⁶⁴ Aynın Tarihi, Cilt: IV, No: 11-13, s.134.

tezlerin aynısı olduğunun altını çizerek, “*Şimdi Cemiyet-i Akvâm’ın hâlledeceği mes’ele şudur: abâlisinin ekseriyet-i azîmesinin (çoğunluğunun) Türk ve Kürtlerin hukûk-ı mutâsarıye (eşitlik hakları) tahtında (altında) yaşadıkları Türk Cumhuriyeti’ne mi, yoksa ne irken ve ne de lisânen hiçbir münâsebetleri olmayan Irak Hükûmeti’ne mi iltihâk etmek adâletine muvâfık olacaktır? Pek vâzıh olan da’vâmız siyasî esbâb ile de kuvvetlidir. Musul abâlisi, biz iddia ediyoruz ki, bi’l-istisnâ Türk Cumhuriyeti’ne iltihâk etmeyi arzû ediyorlar ve Kral Faysal’ın hükûmeti altında yaşamak istemiyorlar. Bu iddiânın isbâtı çok kolaydır. Bu da her türlü tazeyikten âzâde bir hâlde bulundurulacak abâlinin fikrini re’yi-’âmme usûlüyle istimzâc etmekten ibarettir. Biz buna râzıyız ve bunu istiyoruz. Bir taraftan re’yi-’âmme kabul etmemek, diğer taraftan (Musul) abâlisinin Irak-Arap Hükûmeti’ni istediğini iddia etmek doğru olamaz...*”⁸⁶⁵ demiştir. Ali Fethi (Okyar)’ın bu ifadelerden sözlerinden Türkiye’nin, Cemiyet-i Akvâm görüşmelerdeki temel tezinin, hem Misâk-ı Millî’ye, hem de Wilson ilkelerine, dolayısıyla da Cemiyet-i Akvâm’ın ruhuna uygun olan halkoyuna başvurulması ilkesinin, Musul’da da uygulanmasını isteyeceği anlaşılmıştır.

Türk heyeti, Cenevre’ye vardıkdan sonra, ilk resmî temasını Cemiyet-i Akvâm üyelerini 17 Eylül 1924’te ziyaret ederek gerçekleştirmiştir. Ali Fethi (Okyar), yapmış olduğu bu görüşmeden olumlu izlenimlerle ayrılmış ve buradaki genel havanın Türkiye’nin lehine olduğunu ifade etmiştir. Ali Fethi (Okyar), bu ziyaretinin arkasından aynı gün öğleden sonra, Münir Bey ile birlikte Cemiyet-i Akvâm merkezine giderek, Musul meselesi hakkındaki Türk Muhtırasını Cemiyet-i Akvâm Genel Sekreterliği’ne vermiştir.⁸⁶⁶ Verilen bu muhtıra; giriş, üç ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Muhtıranın giriş kısmında; muhtıranın verilmiş amacı ortaya konulduktan sonra, Musul meselesinin çözümü için Lozan ve İstanbul’da yapılan görüşme ve tartışmalar hakkında genel bilgiler verilerek, bütün bu görüşmelerde İngiltere’nin uzlaşmaz bir tavır içerisine girdiği belirtilmiştir. Türkiye’nin, bütün bu uzlaşmaz politikalara rağmen, Lozan Antlaşması’yla kabul etmiş olduğu Cemiyet-i Akvâm’a gitme ilkesine uyararak, Cemiyet-i Akvâm’a geldiği ifade edilmiştir. Musul meselesinin, Cemiyet-i Akvâm’da tam olarak anlaşılabilmesi için, Cemiyet-i Akvâm Meclisi’nin bu meselede bilgilendirilmesinin gerektiği dile getirilmiştir.⁸⁶⁷

Bu muhtırayla, Musul meselesinde takip edilebilecek en iyi yolun halk oylamasına başvurulması olduğunun altı çizilerek, Musul Vilâyeti’nin Türk hâkimiyetine girmesi için sayısız sebeplerin olduğu bir kez daha hatırlatılmış, bu meselenin Cemiyet-i Akvâm tarafından incelenmesinden dolayı Türkiye’nin mutluluk duyacağı beyan edilmiştir. Ali Fethi (Okyar) tarafından verilmiş olan bu muhtıra, Ankara’da olumlu bir hava oluşmasına sebep olmuştur. Böylece, Türk tezinin bütün dünyada iyi bir şekilde anlaşıldığı ve Cemiyet-i Akvâm’da da mutlak surette kabul göreceği ümit edilmiştir.⁸⁶⁸

Cemiyet-i Akvâm Meclisi Musul meselesini görüşmek üzere ilk olarak 20 Eylül 1924’te toplanmıştır.⁸⁶⁹ Toplantı, Belçika Dışişleri Bakanı Himanis başkanlığında öğleden sonra başlamıştır. Bu toplantıda; Türkiye’yi, Ali Fethi (Okyar), Münir Bey, Salih Bey ve İshak Avni Bey, İngiltere’yi ise, Adalet Bakanı Lord Parmoor temsil etmiştir.

⁸⁶⁵ Cumhuriyet, 8 Eylül 1924, s.1.; Tahir Kodal, a.g.e., s.258.

⁸⁶⁶ Ayın Tarihi, Cilt: IV, No: 11-13, s.137., 144.

⁸⁶⁷ “Baş Murahhasımız Fethi Bey’in Musul Mes’alesi Hakkında Cemiyet-i Akvâm’a Tevdi’ Eylediği Muhtıra”, Tanin, 19 Eylül 1924, s.2.

⁸⁶⁸ Cumhuriyet, 21 Eylül 1924, s.1.

⁸⁶⁹ Cumhuriyet, 21 Eylül 1924, s.1.; Hâkimiyet-i Milliye, 22 Eylül 1924, s.1.

Fransa (Jevnel), İtalya (Salandera), İspanya (Dolaün), Brezilya (Franko) ve İsveç (Branting) temsilcileri de toplantıda hazır bulunmuşlardır. Başkan Himanis, ilk olarak bir açış konuşması yapmış sonrasında İngiliz Temsilci Lord Parmoor ve Ali Fethi (Okyar) Bey konuşma yapmışlar, daha önceki tezler aynı şekilde dile getirilmiştir. Ancak, bu konuşmalardan Ali Fethi (Okyar) Bey'in konuşması çok etkili olmuş, hatta Lord Parmoor sinirlenmiş yeniden söz istemiştir. Bunun üzerine Ali Fethi Okyar yeniden konuşma yapmak durumunda kalmıştır. Elindeki yazılı muhtıraya bağlı olmadan, irticalen yapmış olduğu konuşmasında; aslında “*hudûd meselesi*” ile “*Musul'un mukadderâtı*” meselesinin birbirinden ayrılamayacağını, İngiliz temsilcisinin Musul meselesinin hâll edildiği ve sadece sınır meselesinin kaldığı hareket ettiğini belirterek, “*Musul meselesi hudûd meselesidir. Hudûd mes'alesi de Musul mes'alesidir. Mes'ele şudur: Hudûd Musul'un şimalinden mi, cenûbundan mı çizilecektir?*”⁸⁷⁰ demiştir. Ali Fethi (Okyar)'ın yapmış olduğu bu veciz konuşma, salonda büyük etki yapmıştır. Bu konuşma üzerine Lord Parmoor söyleyecek herhangi bir söz bulamamıştır.

Cemiyet-i Akvâm, Musul meselesini görüşmek için 25 Eylül 1924'te ikinci kez toplanmıştır. Bu toplantıda ilk olarak, Musul Raportörü olarak tayin edilmiş olan Branting'in hazırlamış olduğu muhtıra okunmuştur.⁸⁷¹ Branting'in bu muhtırasında, iki noktanın açıklığa kavuşturulması gerektiği ifade edilmiştir. Bunlardan birincisi; Lozan Antlaşması'nda belirtildiği gibi, İngiltere'nin Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin kararını peşinen kabul etmesine rağmen, Türkiye'nin bu konu hakkındaki görüş ve kararını hâlen ortaya koymamış olmasıdır. İkincisi ise, Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin her iki tarafın tekliflerine bağlı kalmayarak, adaletli gördüğü herhangi bir çözüm şeklini de tercih edebilme konusunda serbest olabilmesidir. Bu iki noktanın, her iki tarafça kabul edilmesi ve ortaya konulması gerektiği dile getirilmiştir.⁸⁷²

Yaşanan tartışmalardan sonra, bu toplantıda bir uzlaşmaya varılamayacağı ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine, İtalya temsilcisi Kompte Couchy söz almış ve Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ne iki teklifte bulunmuştur. Bu teklifler, “*Türkiye'ye âidiyeti tasdik edilen arazi'de ikâmet etmiş olan bazı Ermenilerin memleketlerine iade edilmesi, memleketlerine ardet ettikleri için ekalliyetlere mu'avenet (azınlıklara yardım) husûsunda Cemiyet-i Akvâm'a selâhiyet bahşeden Lozan Mu'âbedesi'nin 45-47. maddeleri*”⁸⁷³ ile ilgili olarak sunulmuştur.

Cemiyet-i Akvâm Meclisi 28 Eylül 1924'te toplanmış, Branting tarafından hazırlanan raporu görüşmüştür. Yapılan görüşmede, İngiltere'nin Irak üzerindeki manda yönetimi oy birliği ile karara bağlanmıştır. Böylece İngiltere, Türkiye'nin sürekli olarak itiraz ettiği ve görüşmelerde aleyhinde kullanmış olduğu önemli bir pürüzü ortadan kaldırmıştır. Bu nedenle, Cemiyet-i Akvâm'ın desteğini arkasına alan İngiltere'nin yapılacak olan görüşmeye biraz daha güçlenerek girmiş olduğu söylenebilir.

İngiltere'nin, Irak'taki varlığını meşru bir zemine oturtmasından sonra Cemiyet-i Akvâm Meclisi, Musul meselesini görüşmek amacıyla 30 Eylül 1924'te⁸⁷⁴ üçüncü kez toplanmıştır. Monsieur Himanis'in başkanlığında yapılan toplantıda, ilk olarak Himanis söz almıştır. Yapmış olduğu açıklamada; bu toplantıda Türkiye- Irak sınırının görüşü-

⁸⁷⁰ Ayın Tarihi, Cilt: IV, No: 11-13, s.140.

⁸⁷¹ Vakit, 27 Eylül, 1924, s.1.

⁸⁷² A., “Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ne Aid İlk İntiba'lar”, Vakit, 1 Ekim 1924, s.1.

⁸⁷³ Ayın Tarihi, Cilt: IV, No: 11-13, s.141.

⁸⁷⁴ Ayın Tarihi, yine bu tarihi de yanlış belirterek, 1 Ekim 1924 olarak vermektedir.

lüp, bunun çözüm şekli konusunda bir karara varılacağını belirtmiştir.⁸⁷⁵ Dikkat edilirse başkan Himanis yaptığı bu açış konuşmasında, İngiltere temsilcisinin kullanmış olduğu “*Türk-Irak sınırı mes’alesi*”ni kullanmıştır. Bir anlamda bu ifadeler, daha toplantının başında, Meclisin hangi tarafın tezine öncelik tanyacağını ortaya koymuştur. Açış konuşmasından sonra İngiltere temsilcisi Lord Parmoor söz almıştır. Cemiyetin, Türk-Irak sınırının tespit edilmesi için girişimde bulunmasını ve bu konudaki kararını vermesini istemiştir. Bu kısa ve emredici mahiyetteki konuşmanın arkasından Ali Fethi (Okyar) söz alarak, Türk Hükûmeti’nin, Cemiyet-i Akvâm’ın vereceği karara uyacağını ve kendisinin de bu kararı onaylayacağını söylemiştir.⁸⁷⁶

Tarafların bu uzlaşmacı konuşmalarından sonra, Musul raportörü Branting söz almış ve çözüm konusundaki teklifini sunmuştur. Bu teklife göre; Musul meselesini inceleyecek bir komisyon kurulacaktır. Komisyon üç kişiden oluşacak ve üyeleri Cemiyet-i Akvâm tarafından tarafsız ülkelerin üyeleri arasından seçilecektir. Komisyon ilgili devletlerle yazışarak, gerekli gördüğü belgeleri temin edebilecek ve isterse yerinde inceleme yapabilecektir. Hem Türkiye hem de İngiltere, komisyona yardımcı müşavirler atayabilecektir. Komisyon bu sınır anlaşmazlığının en iyi şekilde çözülebilmesi için, kararını Meclise bildirecektir. Komisyonun masrafları her iki ülke tarafından karşılanacaktır.⁸⁷⁷

Branting’in sunmuş olduğu bu teklif, her iki tarafça da kabul edilmiştir. Bunun üzerine Meclis, bu telifi karar olarak benimsemiştir. Ayrıca, Cemiyet-i Akvâm Meclisi her iki ülkenin Meclis tarafından verilecek kararı önceden kabul ettiklerini, karar verilene kadar mevcut olan sınırdaki herhangi bir askerî harekâta bulunulmamasını karara bağlamıştır.⁸⁷⁸ Böylece, Cemiyet-i Akvâm Meclisi, İngiltere’nin savunduğu görüşler doğrultusunda hareket etmiş ve bu yönde kararını vermiştir.

Cemiyet-i Akvâm Meclisi’nin kararını vermesinden sonra Türk heyeti, bu kararı ayrıntılı bir rapor hâline getirerek Ankara’ya göndermiştir. Rapor Ankara’ya ulaşır ulaşmaz Bakanlar Kurulu, İsmet (İnönü) başkanlığında 4 Ekim 1924’te olağanüstü olarak toplanmıştır. Toplantıda, Cenevre’den gönderilen rapor ve Cemiyet-i Akvâm Meclisi’nin kararı görüşülmüştür. Ancak, İngiliz görüşü ve Cemiyet-i Akvâm’ın kararı üzerindeki tartışmalar ertesi güne bırakılmıştır. Toplantı sonrasında basına herhangi bir resmî açıklamada bulunulmamıştır. Bu gelişme nedeniyle Türk heyeti, Cenevre-Lozan yoluyla 10 Ekim 1924’te İstanbul’a dönmüştür. Ali Fethi (Okyar) buraya gelince, Cenevre’de yaşanan gelişmeler hakkında Türk basınına bilgi vermiştir.⁸⁷⁹ İngiliz başdelegesi Lord Parmoor’un İstanbul Konferansı’nda dile getirilen İngiliz görüşünden farklı bir görüş ortaya koymadığını, en büyük tartışmanın Türk-Irak sınırı anlaşmazlığı mı, yoksa Musul’un geleceği mi yönündeki soruların cevaplanması sırasında yaşandığını söylemiştir.⁸⁸⁰ Cemiyet-i Akvâm’ın da, meseleyi bir sınır tespiti olarak görmesinden sonra, bu sınır anlaşmazlığını çözecek bir komisyonun kurulmasının teklif edildiğini ifade etmiştir.

⁸⁷⁵ A., a.g.m., Vakit, 1 Ekim 1924, s.1.; Cumhuriyet, 1 Ekim 1924, s.1.

⁸⁷⁶ Hâkimiyet-i Milliye, 2 Ekim 1924, s.1.; Vakit, 2 Ekim 1924, s.1.

⁸⁷⁷ Ömer Kürçüoğlu, a.g.e., Ankara, 1978. s.295.; Ayın Tarihi, Cilt: IV, No: 11-13, s.141.; Cumhuriyet, 1 Ekim 1924, s.1.

⁸⁷⁸ Hâkimiyet-i Milliye, 2 Ekim 1924, s.1.; Ayın Tarihi, Cilt: IV, No: 11-13, s.141

⁸⁷⁹ Akşam, 11 Ekim 1924, s.1.

⁸⁸⁰ “Cemiyet-i Akvâm’da Musul Mes’alesi”, Tanin, 11 Ekim 1924, s.1.; Ayın Tarihi, Cilt: IV, No: 11-13, s.142.

Türkiye'nin Cemiyet-i Akvâm'ın kararı karşısındaki cevabı ise 10 Ekim 1924'te verilmiştir. İki sayfadan oluşan bu notada; Türkiye'nin daha önce vermiş olduğu sözleşere sâdık olduğu, Musul sınırındaki mevcut sınırın hiçbir şekilde ihlâl edilmediği, bilakis İngilizlerin bu sınırı ihlâl ettiği, bu yüzden Türk askerlerinin bazılarının öldüğü ve bazılarının da yaralandığı anlatılmıştır. Ayrıca, Türkiye'nin Musul konusundaki görüşlerine de yer verilerek, Musul üzerindeki hakkından hiçbir şekilde ferâgat etmeyeceği ifade edilmiştir. Cemiyet-i Akvâm'ın kararlarına uyulacağı, ancak Türk sınırlarına karşı herhangi bir saldırıda bulunduğu takdirde, gerekenin yapılacağı önemle vurgulanmış,⁸⁸¹ ortaya çıkan bu sınır anlaşmazlığının da, Cemiyet-i Akvâm vasıtasıyla çözülmesi teklif edilmiştir.⁸⁸²

Türkiye sınır anlaşmazlığının savaşa yol açabileceği gerekçesiyle Meclisini toplanırken, İngiliz kamuoyu yeni bir savaşı kesinlikle tasvip etmemiştir. Aslında, İngiliz Hükûmeti de böyle bir sonucu istememektedir. Ancak, İngiliz Hükûmeti, Türkiye'nin "*Musul'da hâlke oylaması yapılsın*" yönündeki teklifini geçersiz kılmak amacıyla, bölgedeki güven ortamını ortadan kaldırmak istemiştir.⁸⁸³ Böylece İngiltere, Türkiye'nin Cemiyet-i Akvâm'ın hakemliğini tam olarak kabul etmesini sağlamıştır. Bunu yaparken de acele etmemiştir. Türkiye'nin, alelacele karşılık vermiş olduğu notaya, Türk notasının 14 Ekim 1924'te Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ne ulaşmasından sonra cevap vermiştir.⁸⁸⁴

Meselenin, tekrar Cemiyet-i Akvâm'da görüşülmesine karar verildikten sonra, Cemiyet-i Akvâm Genel Sekreterliği, Türkiye'yi Brüksel'de 27 Ekim 1924'te yapılacak olan toplantıya 18 Ekim 1924'te resmen davet etmiştir. Bu davette, Türk heyetinin 21 Ekim 1924 Salı gününe kadar Cemiyet-i Akvâm'a gönderilmesi de istenmiştir. Bu istek üzerine, o sırada basında sıkça tartışılan Cemiyet-i Akvâm'da Türkiye'yi kimin temsil edeceği tartışması son bulmuştur. Ali Fethi (Okyar), Münir Bey ve İshak Avni Bey'den oluşan eski Heyetin Türkiye'yi yeniden temsil etmesine karar verilmiştir.⁸⁸⁵

Cemiyet-i Akvâm Meclisi, ilk toplantısını Monsieur Himanis başkanlığında 27 Ekim 1924'te yapmıştır. Himanis yapmış olduğu açış konuşmasında, 30 Eylül kararının yorumunun yapılması gerektiğini söylemiş ve taraflara söz hakkı vermiştir. İlk olarak, Lord Parmoor söz almış ve Türkiye'nin daha önce vermiş olduğu sözü tutmayarak sınır ihlâlinde bulunduğunu iddia etmiştir. Lozan Antlaşması imzalandığında aslında burada İngiliz birliklerinin olmadığını belirterek, İngilizlerin Türklerin Irak sınırına doğru göç ettirdikleri Nasturîlere yardım etmek amacıyla buralara geldiklerini ileri sürmüştür. İngiliz Hükûmeti'nin sınırı korumak için tedbir almadığını, cemiyetin tedbir alması gerektiğini, yoksa buralarda kan dökülmesinin kaçınılmaz olacağını, tehditvârî bir şekilde söylemiştir.⁸⁸⁶

İngiliz temsilcisinden sonra, Ali Fethi (Okyar) söz almış ve 1918 Mondros Mütarekesi'nden sonraki Musul'un kısa tarihçesini anlattıktan sonra, Irak'ta bulunan İngiliz memurlarının mevcut sınır (statüko) konusunda çok farklı düşündüklerini söylemiştir.⁸⁸⁷ Bu nedenle, Cemiyetin mevcut sınır (statüko) ihlâllerinin asıl kaynağını bulması

⁸⁸¹ Hâkimiyet-i Milliye, 12 Ekim 1924, s.1; Cumhuriyet, 11 Ekim 1924, s.1.

⁸⁸² Hâkimiyet-i Milliye, 16 Ekim 1924, s.1.

⁸⁸³ Yunus Nadi, "Meclisin İctima'ı", Cumhuriyet, 13 Ekim 1924, s.1.

⁸⁸⁴ Ayın Tarihi, Cilt: IV, No: 11-13, s.165.

⁸⁸⁵ Cumhuriyet, 21 Ekim 1924, s.1.; 23 Ekim 1924, s.1.

⁸⁸⁶ Hâkimiyet-i Milliye, 31 Ekim 1924, s.1.

⁸⁸⁷ Cumhuriyet, 2 Kasım 1924, s.5.

gerektiğini ifade ederek, İngiltere'nin Mondros Mütarekesi'nden beri sürekli olarak işgâllerde bulunduğunu, bu yolla Süleymaniye'yi dahi işgâl ettiğini, 24 Temmuz 1923 tarihi temel alınrsa, İngiltere'nin Musul'u tamamıyla boşaltması gerektiğini söylemiştir. Ali Fethi (Okyar), "*Bilâ itilâf tesbît olunacak hadd-i hudûd Türkiye tarafından kabul edilecektir.*"⁸⁸⁸ diyerek, konuşmasına son vermiştir. Böylece, Türkiye'nin herkesin üzerinde anlaşığı bir sınırı kabul edeceği açıkça ifade edilmiştir.

Cemiyet-i Akvâm toplantısına 28 Ekim 1924'te devam etmiştir. Bu toplantıda, taraflar bir önceki toplantıdaki görüşlerinde ısrar etmişlerdir. Ancak, şu an için bir silahlı çatışmaya yol açmamak için, Ali Fethi ve Lord Parmoor Lozan Antlaşması'nın imzalanmış olduğu 24 Temmuz 1923'teki sınıra her iki ülkenin de uyacağını açıklamışlardır. Ancak, bu sınırın nerelerden geçtiği konusunda anlaşmamışlardır. Bunun üzerine Meclis, raportör Branting'in uzmanlarla bir araya gelerek, her iki görüşü tetkik ettikten sonra, bu konu hakkındaki görüşlerini açıklamasına karar vermiştir.⁸⁸⁹

Kararlaştırıldığı üzere Meclis, 29 Ekim 1924'te yeniden toplanmıştır. Toplantının açış konuşmasında, taraflara meselenin barış yoluyla çözülmesi teklif edildikten sonra, İsveç üyesi Branting ve uzmanlar tarafından hazırlanan rapor ele alınmıştır.⁸⁹⁰ Cemiyet adına hazırlanan ve Türkiye ile Irak arasındaki sınırın durumunun ne olduğunu tespit etmek üzere kaleme alınan bu raporda; asıl meselenin Lozan Antlaşması'nın imzalanmasında tarafların askerî mevzilerini deşifre etmek olduğu belirtilmiştir. Uruguay ve İspanya temsilcileri ile taraflarca sunulan harita ve belgelerin incelendiğini, ancak sağlıklı bir sonuç elde edebilmek için mutlak surette yörede inceleme yapılması gerektiği vurgulanarak, günün şartlarında bu yola başvurma mümkün görünmediği ifade edilmiştir.⁸⁹¹ Bu nedenle, bölgedeki kargaşayı ortadan kaldırmak için "*muvakkat (geçici)*" bir hat teklif edilmiştir. Bu hattın her iki tarafında da, Türk ve İngiliz birlikleri bulunabilecek ve hat tarafsız bölge olarak kabul edilecektir. Bu hattın verilecek olan son kararı etkilemeyeceği de önceden vurgulanmıştır.⁸⁹²

Arkasından geçici hattın nerelerden geçtiği ortaya konulmuştur. Buna göre Süleymaniye Sancağı'nın tümünün İngiliz-Irak sınırında ve İngiliz yönetiminde bırakılırken,⁸⁹³ Musul'dan küçük bir parça ile Hakkari Türkiye'ye verilmiştir. Daha sonra yapılan görüşmelerde, geçici hattın güvenliği ele alınmıştır. Bu sınırın her iki tarafında, Cemiyet-i Akvâm tarafından 15 Kasım 1924'e kadar tayin edilecek, Türk ve İngiliz komutanın yönetimi altındaki birlikler tarafından sağlanmasına karar verilmiştir.⁸⁹⁴ Böylece, İngiltere ve Türkiye'yi savaşın eşğine getiren sınır ihlalleri anlaşmazlığının, İngiltere'nin istediği şekilde sonuçlanmış olduğu söylenebilir. Çünkü İngiltere, Lozan sonrasında bölgede oluşan fiili durumu Cemiyet-i Akvâm nezdinde resmileştirmiştir. Bu hattın tespit edilmesiyle, elde edilen tek kazanç, tarafların kısmen kendi yararlarına kabul etmiş oldukları "*Bürriksel hattı*" olmuştur. Ancak, bu hattın tayini ile bölgedeki sınır anlaşmazlığına bir anlamda meşruluk kazandırılmıştır. Türkiye, sıkıntılı bir durumda bu hattı kabul etmekle, Türk-Irak sınırının aşağı yukarı nerelerden geçeceğini de kabul etmiştir. Böylece, İngiltere Mu-

⁸⁸⁸ Tahir Kodal, a.g.e., s.284.

⁸⁸⁹ Hâkimiyet-i Milliye, 31 Ekim 1924, s.1.

⁸⁹⁰ Cumhuriyet, 2 Kasım 1924, s.5.

⁸⁹¹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.146.

⁸⁹² Cumhuriyet, 31 Ekim 1924, s.2. ; Hâkimiyet-i Milliye, 31 Ekim 1924, s.1.

⁸⁹³ Cumhuriyet, 4 Kasım 1924, s.2.

⁸⁹⁴ Cumhuriyet, 3 Kasım 1924, s.1.

sul'u elde tutmak için bölgede kurmayı düşündüğü “*Nasturî Tampon Devletini*” kuramasa da, bir anlamda varmak istediği amacına ulaşmıştır.

Taraflar arasındaki gerginliğin ortadan kaldırılmasından sonra, Cemiyet-i Akvâm Musul Araştırma Komisyonu'nun göreve başlaması için şartlar oluşmuştur. Bunun üzerine, daha önce kurulması kararlaştırılan komisyonun üyeleri Cemiyet-i Akvâm tarafından 15 Ekim 1924'te belirlenmiştir. Cemiyet, bu komisyon için Macar, Belçika ve Norveç temsilcilerini önermiştir. Bunun üzerine Türkiye, önerilen Norveç temsilcisi Monsieur Hansen'in daha önce Mısır İngiliz Mahkemesi'nde üye olduğu ve tarafsız olamayacağı gerekçesiyle, bu kişinin üye seçilemeyeceğini bildirmiştir.⁸⁹⁵ Türkiye'nin itirazı karşısında, bu üyenin değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu değişiklik sonrasında Araştırma Komisyonu; tanınmış coğrafyacı ve Macaristan Eski Başbakanı Kont Teleki, İsveç'in Bükreş Elçisi Wirsén ve Belçika ordusu emekli subaylarından Albay Pavlis'ten oluşmuştur.⁸⁹⁶

Bu karar üzerine Araştırma Komisyonu üyeleri 13 Kasım 1924'te Cenevre'de buluşmuşlardır. Komisyon üyeleri, burada çalışma şekillerini ve taraflara yöneltilecek soruları hazırlamışlardır. Buradan Londra'ya geçerek, ilk olarak İngiliz Dışişleri Bakanı Austen Chamberlain ile 25 Kasım 1924'te bir görüşme yapmışlardır. Tanışma anlamını taşıyan bu görüşmenin ardından, komisyon üyeleri Dışişleri Bakanı ile ikinci kez ve Sömürgeler Bakanı ile 31 Kasım 1924'te birer görüşme yapmışlardır.⁸⁹⁷ Bu görüşme sırasında, İngiliz Hükûmeti komisyona bir muhtıra vermiştir. Bu muhtırada; anlaşmazlığın çözümü için Türkiye tarafından önerilen bölgede “*halkoyuna baş vurma*” yönteminin güçlükleri hatırlatılarak,⁸⁹⁸ daha önceki İngiliz görüşleri bir kez daha anlatılmıştır.

Komisyon üyeleri, Londra'daki görüşmelerini tamamlayıp Ankara'ya gelmiş, oradan Konya-Adana-Halep-Şam-Suriye çölü yoluyla, birkaç günlüğüne davet edilmiş olduğu, Bağdat'a 16 Ocak 1925'te varmıştır. Komisyon üyeleri, Bağdat'ta İngiliz Yüksek Komiseri Sir Henry Dobbs tarafından karşılanmıştır. Sir Henry Dobbs, ilk olarak İngiliz Hükûmeti tarafından komisyona yardımcı olması için tayin edilen Mr. Jardine ve Irak adına gözlemci olarak belirlenen Bayındırlık Eski Bakanı Sabi Bey'le komisyon üyelerini tanıştırmıştır.⁸⁹⁹ Böylece, komisyon üyeleri tamamlanmıştır.

İngiltere'nin her türlü engellemesi ve zaman kazanma taktikleri ile karşılaşan Cemiyet-i Akvâm Araştırma Komisyonu, çalışmalarına nihayet 5 Şubat 1925'te başlayabilmiştir. Böylece, bölgedeki incelemeler on beş gün gecikme ile ancak başlamıştır.⁹⁰⁰ Komisyon çalışmalarına başlayınca, İngilizler yüzünden gecikmiş olan çalışmaları hızlandırmak için, üç alt komitenin kurulması kararlaştırılmıştır. Alınan bu karardan sonra, oluşturulan alt komiteler 25 Şubat 1925'te Kerkük'te buluşmak üzere, ihtilafli bölgeye dağılmışlardır. Wirsén, Cevad (Çobanlı) ve Jardine'nden oluşan birinci komite Musul'da kalmış, Kont Teleki, Nazım Bey ve İngiliz Siyasî Subayı Lyons'dan oluşan ikinci komite Erbil'e hareket etmiş ve Paulis, Sâbih Bey ve Türk uzmanlardan Kâmil Bey'den oluşan üçüncü komite de Kerkük'e gitmiştir.⁹⁰¹ Böylece, bölgedeki araştırmalar uzun mücadelelerden sonra nihayet komisyon tarafından yapılmaya başlanmıştır. Ancak,

⁸⁹⁵ Cumhuriyet, 16 Ekim 1924, s.1.

⁸⁹⁶ Mîm Kemal Öke, a.g.e., s.147.

⁸⁹⁷ Cumhuriyet, 1 Aralık 1914, s.2.

⁸⁹⁸ Mîm Kemal Öke, a.g.e., s.147.

⁸⁹⁹ Mesut Aydın, a.g.e., s.60.

⁹⁰⁰ Hâkimiyet-i Milliye, 8 Şubat 1925, s.1.

⁹⁰¹ Ayın Tarihi, Cilt: V, No: 17, s.326-327.

İngiltere de baştan beri takip etmiş olduğu politikasına devam etmiştir. Bu nedenle İngiltere, bölgede güvenliğin ve halk oylaması için, şartların elverişli olmadığını sürekli olarak ileri sürmesine rağmen, komisyon üyelerinin bizzat kendilerinin doğrudan halkın görüşüne başvurmak istemesi ve Türkiye'nin tezine doğru yaklaşılmaya başlaması üzerine, bölgede bu tezi ortadan kaldıracak yeni engellemelerin ve kargaşanın ortaya çıkarılması gereğini hissetmiştir. Bu nedenle, bölgede ortaya çıkartılan, güvenliği ortadan kaldıran, din kisvesi altında ortaya çıkan, ancak “*arkasında dinsiz menfaatperestlerin*” olduğu ifade edilen, bu yeni politik oyun, Türk basını tarafından Şeyh Sait isyanı olarak adlandırılmıştır.⁹⁰²

Şeyh Sait ve arkadaşlarının yargılanması 26 Mayıs-28 Mayıs 1925 tarihleri arasında Diyarbakır'da yapılmıştır. Yargılama sonucu, Şeyh Sait ve 46 yandaşı idam cezasına, suçu daha hafif görülenler kürek ve hapis cezalarına çarptırılmıştır. İdam cezaları da 29 Haziran 1925'te yerine getirilmiştir.⁹⁰³ Ancak, Şeyh Sait isyanı büyük ölçüde bastırılmasına rağmen, bölgedeki etkinliğini 30 Kasım 1927'ye kadar sürdürmüştür. Bölge, Albay Mustafa (Muğlalı)'nın sıkı takibi sonrasında bu tarihte asilerden temizlenebilmiştir. Bu isyan sırasında bölgede yaşayan Zaza aşiretlerinin çoğu, bu arada bazı Cibranlılar, Haydaranlılar ve Hasenanlılar ile Çemişkezek, Pötürge ve Siverek'teki aşiretler katılmışlardır. Bazıları da, isyanın büyüdüğü dönemde pasif destekte bulunmuşlardır. Şeyh Sait isyanının bu derece geniş kapsamlı olmasının da, Musul'da olduğu gibi, burada da halifeliğin kaldırılmasının İngilizler tarafından istismâr edilmiş olmasının büyük etkisinin olduğu muhakkaktır. Musul meselesi görüşülürken patlak veren bu isyanın bastırılması sırasında, Türkiye'nin başvurmuş olduğu sert tedbirler, Türkiye ve Irak'taki Kürtler üzerinde olumsuz etkide bulunmuştur. Bu durum da, Kürt unsurunun çoğunlukta bulunduğu Musul üzerindeki Türk iddiasını zayıflatmıştır.⁹⁰⁴

Alt komitelere ayrılan komisyon üyeleri, görev aldıkları yerlerdeki çalışmalarını sürdürmüşlerdir. Komisyon yapmış olduğu araştırma sonrasında elde etmiş olduğu bilgi ve belgeleri 18 Mart 1925'te bir araya getirmiş, bir anlamda Musul raporunun ilk taslağını oluşturmuştur. Çalışmalarını 23 Mart 1925'e kadar Musul'da sürdüren komisyon, 23 Mart 1925'te Musul'dan ayrılmıştır. Komisyon üyeleri, Deyrizor (Kerkük)-Tadmira-Şam eski ticaret yoluyla bölgeyi terketmiştir. Komisyon üyeleri bu yolla Paris'e giderken, Türk üyeler Deyrizor (Kerkük)'da komisyondan ayrılarak, Şam-Halep-Adana yoluyla Türkiye'ye dönmüşlerdir.⁹⁰⁵ Böylece, yaklaşık üç ay süren incelemelerini tamamlayan Araştırma Komisyonu, raporlarını hazırlamak ve Cemiyet-i Akvâm'ın Haziran toplantısına yetiştirmek için Cenevre'ye gitmiştir.⁹⁰⁶

Cenevre'ye 20 Nisan 1925'te varmış olan komisyon üyeleri, Musul raporunun yazılması için gerekli hazırlıkları yaparak, 30 Nisan 1925'ten itibaren de raporu kaleme almaya başlamışlardır.⁹⁰⁷ Musul Araştırma Komisyonu, hazırlamış olduğu raporunu Cemiyet-i Akvâm Genel Sekreterliği'ne 16 Temmuz 1925'te sunmuştur.⁹⁰⁸ Konseye sunulan bu rapor, incelenmesi için 28 Temmuz 1925'te Türkiye ve İngiltere Hükûmetleri'ne

⁹⁰² Nureddin, “Asilerin Bastırılması Bir Buçuk Aylık Bir Mes'ele”, İkdâm, 28 Şubat 1925, s.2.

⁹⁰³ Reşat Hallı, a.g.e., s.143.; Behçet Cemal, Şeyh Said İsyanı, İstanbul, 1955, s.76., 91-92.

⁹⁰⁴ Ömer Kürkcüoğlu, a.g.e., s.309-310.

⁹⁰⁵ Cumhuriyet, 28 Mart 1925, s.3.; “Cevad Paşa'nın Beyânâtı”, Akşâm, 4 Nisan 1925, s.1.

⁹⁰⁶ Tanin, 28 Mart 1925, s.1.

⁹⁰⁷ Hâkimiyet-i Milliye, 2 Mayıs 1925, s.2.

⁹⁰⁸ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.149.

gönderilmiştir. Cemiyet-i Akvâm Genel Sekreterliği tarafından gönderilen rapor, Türkiye'ye ulaştıktan sonra Bakanlar Kurulu 3 Ağustos 1925'te toplanmıştır. Toplantıda, raporun öncelikle Times Gazetesi'nde yayınlanması ve bu raporun içeriği görüşülmüştür.⁹⁰⁹ Bu toplantıdan sonra, Musul raporunun Times'de yayınlanmasından dolayı, Türkiye'nin duymuş olduğu hoşnutsuzluk dile getirilmiştir. Bunun üzerine Cemiyet-i Akvâm, bir açıklama yaparak raporun basına sızdırılmasından sorumlu olmadıklarını ifade etmiş ve Musul raporunun fezlekesini 7 Ağustos 1925'te Londra'da yayınlamıştır.⁹¹⁰

Musul raporu, doksan bir sayfadan oluşmuştur. Raporun ilk kısmında; komisyonun bölgeye giderken yapmış olduğu görüşmeler, yol güzergâhları, İngiliz ve Türk yöneticiler arasında bölgede meydana gelen gerginlikler, komisyonun inceleme yaparken takip ettiği usul ve nerelerde araştırmaların yapıldığı, bu sırada karşılaşılan güçlükler ve komisyonun bölgedeki çalışmalarını tamamlayarak hangi güzergâhı takip ederek Cenevre'ye ulaştığı anlatılmıştır. Raporun ikinci kısmında da; yukarıda bahsettiğimiz, Türk ve İngiliz tezlerinin özeti yer almıştır.⁹¹¹ Raporun üçüncü kısmında ise; 1-Coğrafi ve irkî deliller, 2- Tarihi deliller, 3- İktisadî deliller, 4- Stratejik deliller, 5- Siyasî deliller ele alınmıştır. Türkiye ve İngiltere'nin bütün bu konulardaki görüşleriyle, Musul'da yapılmış olan inceleme sonuçları karşılaştırılmıştır.⁹¹² Raporun son kısmında ise, elde edilmiş olan bulguların sonuçları ortaya konulmuş ve bu meselenin çözümü için tavsiyeler belirtilmiştir.

Komisyon raporunun sonunda, yapmış olduğu araştırma sonuçlarına Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin kıymet biçeceği belirtildikten sonra, “*Şayet bu tetkâki müteâkib meclis müinâzaâ'ün-fih (tartışmalı) arazinin taksiminin âdilâne olduğuna hükmederse komisyon Küçük Zab hatt-ı takribisini en ziyâde şâyân-ı tavsiye olarak teklif eder. Bu hat iş bu raporda en muvassal bir surette ta'rif edilmiştir.*”⁹¹³ ifadeleriyle, Türkiye ve Irak arasındaki muhtemel sınırın Küçük Zab olabileceği tavsiye edilmiştir. Yani, Musul ve Erbil Türkiye'ye verilirken, Süleymaniye ve Kerkük Irak'a bırakılmıştır.⁹¹⁴ Komisyon, raporunda bu sonuçlara vardıktan sonra, bir takım özel tavsiyelerde de bulunmuştur. Bu tavsiyeler; bölgedeki barış ve istikrarı sağlayacak tedbirlerden, azınlıkların ve özellikle Müslüman olmayan azınlıkların himayesi, ticaretin geliştirilmesi için alınacak önlemlerden oluşmuştur.

Musul raporu, Türkiye'nin eline ulaştıktan ve gazetelerde yayınlanmaya başlandıktan sonra, Türk siyaset çevresinde kaygı ve endişeye sebep olmuştur. Musul Vilâyeti üzerinde hem Türkiye'nin hâkimiyeti tanınmamış, hem de Irak'ın bir parçası olduğu kabul edilmemiştir. Böyle olunca da daha bu noktadan itibaren, hazırlanan rapora Türk Hükûmeti'nin güveni kalmamıştır.⁹¹⁵ Rapora bu bakış açısıyla yaklaşan Türkiye, ilk diplomatik girişimini Cemiyet-i Akvâm nezdinde gerçekleştirmiştir. Türkiye, Cemiyet-i Akvâm'a 23 Temmuz 1925'te yapmış olduğu başvuruda; Musul Araştırma Komisyonu'nun bölgede inceleme yaptığı sırada, Arap-İrak idarecilerinin Türkiye'nin tezlerini

⁹⁰⁹ Cumhuriyet, 4 Ağustos 1925, s.1.

⁹¹⁰ “Musul Mes'esi”, Hâkimiyet-i Milliye, 10 Ağustos 1925, s.3.; Cumhuriyet, 10 Ağustos 1925, s.2.

⁹¹¹ Ayın Tarihi, Cilt: V, No: 17, s.1315-328.

⁹¹² Ayın Tarihi, Cilt: V, No: 17, s.328-439.

⁹¹³ Ayın Tarihi, Cilt: V, No: 17, s.443.

⁹¹⁴ “Musul Raporundaki Taksim Projesi”, Vakıf, 16 Ağustos 1925, s.1.

⁹¹⁵ Hâkimiyet-i Milliye, 12 Ağustos 1925, s.1.; “Musul Tahkik Komisyonu'nun Cemiyet-i Akvâm'a Verdiği Rapor”, İkdâm, 16 Ağustos 1925, s.4.

zayıflatmak için bir takım çalışmalar yaptıklarını anlatmıştır.⁹¹⁶ Böylece Türkiye, kendi tezlerinin zayıflatıldığını belirterek, komisyon raporunun Türkiye'nin aleyhine olduğunu ve bu raporu kabul etmeyeceğinin ilk resmî işaretini vermiştir.

Musul raporunu tanımayacağını ilk işaretlerini veren Türk Hükûmeti, 15 Ağustos 1925'te İngiltere'ye bir nota vererek, İngiliz uçaklarının 11 Ağustos 1925'te Brüksel Hattı'nı ihlâl ederek Türk hava sahasına girdiklerini, içlerinde üniformalıların da bulunduğu, 500 kişinin Şabatın'daki Türk sınır noktalarına ateş açtıklarını bildirmiştir. İngilizler, Türk Hükûmeti'nin bu notasına vermiş oldukları cevapta; Ankara'nın iddialarının doğru olmadığını, Irak Hava Kuvvetleri'nin sadece "gösteri" uçuşlarında bulunduğunu savunmuş, ancak bazı aşiretlere baskılar uygulandığını da reddetmemişlerdir.⁹¹⁷

Türkiye, İngiltere'nin bölgede devam eden askerî harekâtı protesto ettiği günlerde, üst üste yapmış olduğu Bakanlar Kurulu toplantıları ile Musul raporunu görüşmüş ve Cemiyet-i Akvâm'da yapılacak olan görüşmeler için hazırlıklarını yapmıştır. Bu amaçla 16 Ağustos 1925'te yapılan Bakanlar Kurulu toplantısında; bu hazırlıkları yapma, rapor hazırlama ve Türkiye'nin tezini savunma görevi, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras)'a verilmiştir. Kendisine yardımcı olması için de Cevad (Çobanlı), Münir Bey, Hikmet Bey seçilmişlerdir.⁹¹⁸ Böylece Tevfik Rüştü (Aras), ortada duran Musul raporuna rağmen, Cemiyet-i Akvâm'da Türkiye'nin haklarını en iyi şekilde savunacak birisi olarak seçilmiştir.

Tevfik Rüştü (Aras) ve Dışişleri Müsteşarları çalışmalarını tamamlayarak, Türkiye'nin bu meseledeki tezini ve Musul meselesinin geçmişini de içeren Türk "*Kırmızı Kitabı*"nı hazırlamışlardır. Cemiyet-i Akvâm görüşmeleri öncesinde gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra, Tevfik Rüştü (Aras)'ın Başkanlığı'ndaki ve Cevad (Çobanlı), Özel Kalem Müdürü Hamid, Özel Kalem Başkâtibi Said, Tevfik ve Londra Sefareti Üçüncü Kâtibi Halil Beyler'den oluşan Türk heyeti 22 Ağustos 1925'te İstanbul'a gelmişlerdir.⁹¹⁹ Halk Tevfik Rüştü (Aras)'a büyük bir sevgi gösterisinde bulunmuştur. Bu gösteri sırasında, "*Sakın Musul'u kurtarmadan dönmeyiniz!*"⁹²⁰ diye bağırmıştır. Tevfik Rüştü (Aras) ise, burada yapmış olduğu açıklamada; "*Musul mes'alesinde Büyük Millet Meclisi'nin nokta-ı nazarı cihânca ma'lûmdur. Ümîd ve temennî ederim ki Cemiyet-i Akvâm Meclisi bu mühim mes'eleyi bir hüsn-ı neticeye isâleyle muvafık olacaktır.*"⁹²¹ diyerek, Cemiyet-i Akvâm'ın, hazırlanılan rapora rağmen, Türkiye'nin hakkını teslim edeceğine inandığını ifade etmiştir.

İstanbul'da kaldığı süre içerisinde İngiliz, Fransız, Rus, Alman Büyükelçileri ve İsveç Maslahatgüzarı ile görüşen Tevfik Rüştü (Aras), 24 Ağustos 1925'te Cenevre'ye hareket etmiştir.⁹²² Hikmet Bey Belgrat'ta, Münir Bey ise İsviçre'de Türk heyetine katıldıktan sonra, delegeler görüşmelerin yapılacağı Cenevre'ye varmışlardır. Türk ve İngiliz delegeleri Cenevre'ye geldikten sonra, Cemiyet-i Akvâm Meclisi 2 Eylül 1925'te toplanarak, Musul meselesini gündeminin ilk sırasına almış ve Musul raporunun görüşülmesine karar vermiştir.⁹²³

⁹¹⁶ Mîm Kemal Öke, a.g.e., s.160.

⁹¹⁷ Mîm Kemal Öke, a.g.e., s.161.

⁹¹⁸ Vakîf, 17 Ağustos 1925, s.1.

⁹¹⁹ Cumhuriyet, 23 Ağustos 1925, s.1.

⁹²⁰ "Yola Çıkarken" Cumhuriyet, 26 Ağustos 1925, s.1.

⁹²¹ Tahir Kodâl, a.g.e., s.322.

⁹²² Vakîf, 24 Ağustos 1925, s.1.

⁹²³ İkdâm, 3 Eylül 1925, s.1.

Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nde Musul raporunun görüşülmesine 3 Eylül 1925'te başlanılmıştır. Bu görüşmelerde taraflar görüşlerinde ısrar edince, Türk başdelegesinin Cemiyet-i Akvâm'ın hakemliğini Türkiye'nin kabul ettiğini söylememesine rağmen, Cemiyet-i Akvâm Meclisi bu konunun çözümlenmesi için bir komisyon kurulmasına karar vermiştir. Türk delegeleri de buna karşı çıkmamışlardır. Tarafların temsilcilerinin doğal üyesi olduğu ve “Üçler Komisyonu” olarak da adlandırılan bu komisyona; İsveç temsilcisi Unden, İspanya temsilcisi Monsieur Kitunes Dolium ve Uruguay temsilcisi Monsieur Gövin seçilmişlerdir.⁹²⁴ Komisyon, meclis dışında olacak, ancak Meclisle irtibatlı olarak çalışacak ve tarafları dinlemeye devam edecek, kendilerine bildirilen belgeleri inceleyecektir.

Cemiyet-i Akvâm'ın bu kararı ve basının savaştan bahsetmeye başlaması üzerine,⁹²⁵ Türkiye'nin takınacağı tavır önemli hâle gelmiştir. Bu durumun bilincinde olan Türkiye, Musul meselesindeki görüşlerini 9 Eylül 1925'te bir muhtırayla ortaya koymuştur. Hem Cemiyet-i Akvâm Genel Sekreterliği'ne, hem de gazetecilere dağıtılmış olan bu muhtıranın sonunda; “*Binânenaleyh böyle bir plebisite müracaât eylemek icâb eder. İngiltere plebisiti reddetmekle Türk tezinin meşru'yetini kabûl etmiş olacaktır. Münâzâ'ü'n-fih arazî abâlisi arzusunun izbâr edecek kabiliyettedir. Türk Hey'et-i Murahhasası âtileri mevzu'-ı bahs olduğu bir sırada Musul abâlisinin istimzâcına lâyık olmadıkları hakkındaki beyânâtı protesto ediyor. Cemiyet-i Akvâm Tetkîk Hey'eti her sınıf-ı halkela temas ettiğini bildirmiştir. Plebisitin lüzûmü kat'idir...*”⁹²⁶ denilerek, Türkiye, Lozan'dan itibaren önermiş olduğu halk oylamasına başvurulmasını bir kez daha teklif etmiştir. Böylece Türkiye, Araştırma Komisyonu'nun hazırlamış olduğu raporu kabul etmediğini açıkça beyan etmiştir. Türkiye, kendisi hakkında karar verilmek istenilen Musul halkın özgür iradesine başvurulmasını, onların bir hayvan sürüsü gibi görülmemesini istemiştir.⁹²⁷ Ancak, dünyanın çeşitli yerlerinde istenildiği zaman uygulanabilen, Wilson ilkelerine ve uluslararası antlaşmalara uygun olan bu teklif, İngiltere tarafından yine kabul edilmeyecektir.

Türkiye, Cemiyet-i Akvâm'a göndermiş olduğu bu muhtırayla, bir anlamda son sözünü söylemiştir. Suriye ve Lübnan meselesinde İngiltere'nin ve Cemiyet-i Akvâm'ın desteğine ihtiyaç duyan Fransa'nın desteğini arkasına almış olan İngiltere,⁹²⁸ Türkiye'nin bu anlamlı ve çağdaş teklifini kabul etmemiştir. İngiltere Dışişleri Bakanı Austen Chamberlain, 10 Eylül 1925'te yapmış olduğu açıklamada da, Cemiyet-i Akvâm'ın vereceği her türlü kararı kabul edeceklerini beyan etmiştir.⁹²⁹

Bu arada, Üçler Komisyonu çalışmalarına başlamış ve komisyon üyeleri 12 Eylül 1925'te Tefvîk Rüştü (Aras) ile bir görüşme yaparak çalışmalarına başlamıştır. Bu arada, çalışmalarına gizli toplantılarla devam eden Üçler Komisyonu'nda pürüzler ortaya çıkmış ve bu anlaşmazlıklar basına yansımaya başlamıştır. Tarafların görüşlerinde ısrar etmeleri, Cemiyet-i Akvâm'ın bundan önce böyle bir meseleyle karşılaşmamış olması, neye göre ve nasıl karar vereceğinin belli olmaması üzerine, bu meselenin Lahay Adalet Divânı'na gönderilebileceği ifade edilmiştir.⁹³⁰ Ancak, her ne şekilde olursa olsun bu

⁹²⁴ Cumhuriyet, 6 Eylül 1925, s.1.

⁹²⁵ Mehmed Asım, “Mes'eledle Harb Tehlikesi”, Vakit, 14 Eylül 1925, s.1.

⁹²⁶ Cumhuriyet, 13 Eylül 1925, s.2.

⁹²⁷ Haşim Nahid, “Musul'da Re'y-i 'Âmme”, Hâkimiyet-i Milliye, 13 Eylül 1925, s.2.

⁹²⁸ Ahmed Cevdet, “Musul, İngiltere, Fransa”, İkdâm, 11 Eylül 1925, s.1.

⁹²⁹ Cumhuriyet, 12 Eylül 1925, s.1.

⁹³⁰ Cumhuriyet, 20 Eylül 1925, s.1.

meselenin Cemiyet-i Akvâm toplantılarının sona ereceği 27 Eylül 1925'e kadar karara bağlanacağı ileri sürülmüştür.

Üçler Komisyonu'nda anlaşmazlığın çıkması ve toplantılarda sonuç alınamaması üzerine Cemiyet-i Akvâm Meclisi, daha önce kabul etmiş olduğu Unden'in raporunu ve teklifini 19 Eylül 1925'te görüşmüştür. Bu görüşmede, raportör Unden komisyonun varmış olduğu kararı açıklamış ve bu karar hakkında Meclisi bilgilendirmek istediğini söylemiştir.⁹³¹ Unden, görüşmeler sırasında cevaplanması gereken bir takım soruların ortaya çıktığını belirterek; “*Ervelâ: Meclis Lozan Mu'âbedesi'ne nazaran nasıl bir karar ittibâz etmelidir?, Sâniyen: Meclis ittifâk-ı ârâ ile mi, yoksa ekseriyet-i ârâ ile mi karar vermelidir ve âlâkadar hükûmetlerin murabhasları re'ye iştirâk edecekler mi?*”⁹³² şeklindeki ve hukûkî mahiyetteki sorular hakkında, Lahey Adalet Divânı'nın görüşlerinin alınmasını teklif etmiştir.

Cemiyet-i Akvâm Üçler Komisyonu çalışmasına devam ederken, Lahey Adalet Divânı Meclis tarafından sorulan soruları cevaplandırmak amacıyla ilk toplantısını 26 Ekim 1925'te yapmıştır. Türkiye adına Tefvik Rüşrü Bey imzasıyla 8 Ekim 1925'te Adalet Divanı'na gönderilmiş olan telgrafta; Divan'a sunulan meselenin siyasî mahiyette olduğu hukûkî bir durumunun olmadığı belirtilerek, toplantıya temsilci gönderilmesinin gereksiz olduğu ifade dilmıştır. İngiltere ise, görüşmelere Sir Douglas Mc Garell Hagg, Sir Cecil Hurst (Dışişleri Hukûk Müşaviri) ve M. Alexander R. Fachir'den oluşan bir Heyetle katılmıştır.⁹³³ Bu Heyet Divan'a bazı belgeler sunarak, Musul'un Türkiye'ye verilmemesi için gerekçeleri ortaya koymuştur. İngiliz temsilcisi yapmış olduğu konuşmada; “*Lozan Antlaşması'nın üçüncü maddesini hatırlatarak bu maddenin tarafeyni ta'abbüd altına aldığı ve kat'i mahiyeti hâiz bir kararı istihdâf ettiğini(amaçladığını)*”⁹³⁴ söyleyerek, yapılan bu uygulamanın Lozan antlaşmasına uygun olduğunu ve her iki tarafı da kesinlikle bağlayacağını ileri sürmüştür.

Lahey'de üst üste bu toplantılar yapılırken, Türkiye'nin Musul hakkındaki son görüşleri Mustafa Kemal (Atatürk) tarafından dile getirilmiştir. Mustafa Kemal (Atatürk), T. B. M. M.'nin ikinci dönem üçüncü sene açılışı nedeniyle 1 Kasım 1925'te yapmış olduğu konuşmada; batılı devletlerle Lozan Antlaşması çerçevesinde kalarak ilişkilerin devam ettirildiğini hatırlattıktan sonra, “*Musul meselesindeki vaz'iyet-i hukûkîyemiz Cemiyet-i Akvâm Komisyonu Mahsûsü'nun mahallinde tetkîkâtıyla bir daha tezâhür eyledi (bravo sesleri, şiddetli ve sürekli alkışlar). Bu hakîkate rağmen mes'elenin hâllî yeniden düçar-ı teabhur oldu (yazık, ayıp sesleri). Bizim bu mes'elede vaz'iyetimiz pek büyük fedakârlıklarla istihdâl olunan Lozan Mu'âbedesi'yle muayyendir (bravo sesleri, sürekli alkışlar).*”⁹³⁵ demiştir. Cemiyet-i Akvâm'ın Musul raporunu kabul etmeyişi eleştirerek, daha sonra takip edilen politikaları onaylamadıklarını beyan etmiş ve her şeye rağmen hakkın yerini bulacağına inandıklarını ifade etmiştir.

Lahey Adalet Divânı, Türkiye'nin kendisine sorulan sorulara cevap vermesinden sonra, kesin kararını 21 Kasım 1925'te açıklamıştır. Adalet Divanı'nın bu kararında; “*1-Milletler Cemiyeti, Misâkına göre esâsen bağlayıcı karar alamaz. Bununla beraber Lozan Antlaş-*

⁹³¹ “Musul Müzâkeresi ve Hukûk Komedileri”, Hâkimiyet-i Milliye, 21 Eylül 1925, s.1

⁹³² “Müzâkere Nasıl Cereyân Etti”, Hâkimiyet-i Milliye, 22 Eylül 1925, s.1

⁹³³ Nihat Erim, “Milletlerarası Daimî Adalet Divanı ve Türkiye II Musul Meselesi”, A.Ü.H.F.D., Cilt: III/ 2-4., Ankara 1946, s.336-337.

⁹³⁴ Hâkimiyet-i Milliye, 28 Ekim 1925, s.1.

⁹³⁵ T.B.M.M.Z.C., Devre:II, İctima Senesi: III, Cilt: 19-20, Ankara 1970, s.8.

ması'nın 3. maddesi ikinci fıkrasına göre taraflar Cemiyete bağlayıcı karar alma yetkisini vermişlerdir. Bu sebeple Meclis bu konuda bağlayıcı karar alabilecektir. 2- Cemiyet Meclisi'nde bu konudaki kararın ittifakla alınması gerekmektedir. Oy birliği hesaplanırken ise, ilgili tarafların temsilcilerinin oyları nazarı dikkate alınmaz. Sonuç olarak Milletler Cemiyeti'nin Türk-İrak hudûdu busûsunda vereceği karar bağlayıcı olacaktır.⁹³⁶ denilmiştir.⁹³⁷ Lahey Adalet Divanı, Türkiye ve İngiltere'nin Lozan Antlaşması'nda varmış oldukları anlaşmayı gerekçe göstererek, hiç de hukûkî olmayan bir karar vermiştir.

Cemiyet-i Akvâm Meclisi, Lahey Adalet Divanı'nın kararının arkasından Türkiye'ye bir telgraf göndererek, 7 Aralık 1925 toplantısında Türkiye'yi temsil edecek kişilerin Cenevre'ye gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine, Bakanlar Kurulu tarafından Türk Heyeti Başkanlığı'na Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) yeniden seçilirken, yardımcılıklarına da Bern Büyükelçisi Münir Bey ve Cevad (Çobanlı) getirilmiştir. Ayrıca, Heyette Belgrat Büyükelçisi Yusuf Hikmet (Bayur)'un da bulunması kararlaştırılmıştır.⁹³⁸ Bakanlar Kurulu, Mustafa Kemal (Atatürk)'ün başkanlığında 26 Kasım 1925'te yeniden toplanmış ve Musul meselesinin son durumunu görüşmüştür. Toplantıda Cenevre'ye gidecek olan Heyet üyelerine, Türk tezinin neler olduğu bir daha anlatılmış ve Türkiye'nin görüşünde herhangi bir değişiklik yapılmaması kararlaştırılmıştır.⁹³⁹

Cemiyet-i Akvâm Meclisi, İtalya temsilcisi Cialloca başkanlığında 7 Aralık 1925'te olağanüstü olarak toplanmıştır. Toplantıda, Musul meselesiyle, Bulgar-Yunan sınırının kesin bir şekilde çizilmesi ve Avusturya maliyesinin durumunun düzeltilmesi gündeme alınmıştır. Yapılacak toplantıda, Cemiyet-i Akvâm'ın haysiyet ve yetkisi ile hazırlanılan Musul raporunun görüşüleceği delegelere açıklanmıştır.⁹⁴⁰ Toplantının başında, Üçler Komisyonu Başkanı Uden hazırlamış olduğu raporu Meclise sunmuştur. Bu raporda, Adalet Divanı'nın da kararı temel alınarak, Cemiyet-i Akvâm'ın bu meselede hakem yetkisine sahip olduğu ifade edilmiştir. Bu genel kabulün ardından İngiliz temsilcisi Mr. Emery söz alarak, Türkiye'nin kendi sınırları içinde olması gerektiğini ileri sürdüğü Musul'un Irak'a terk edilmesi şartıyla, İngiltere'nin Irak üzerindeki 25 yıllık mandaterliği kabul edeceğini beyan etmiştir.⁹⁴¹

Öğleden sonraki oturumda ilk sözü Tevfik Rüştü (Aras) almıştır. Yapmış olduğu konuşmada; Ankara'daki T.B.M.M'nin onayı ve mazbatasını almadan hakemlik vazifesini kabul edemeyeceklerini belirttikten sonra, Cemiyet-i Akvâm'ın verebileceği kararın kesin bir karar değil, ancak tavsiye mahiyetinde olabileceğini söylemiştir. Oturumda bulunan diğer Türk temsilcileri de, Tevfik Rüştü (Aras)'a büyük destek vermişler ve Cemiyet-i Akvâm'ın Adalet Divanı'nın kararını onaylamasına şiddetle karşı çıkmışlardır.⁹⁴² Bunun üzerine oturum başkanı Cialloca, Üçler Komisyonu'nun Musul meselesi hakkındaki raporunu bir an önce Meclise sunmasını istemiştir.

Türk temsilcilerinin şiddetli eleştirileri nedeniyle, toplantının basına kapalı ve gizli olarak yapılmasına karar verilmiştir. Bu gizli toplantıda, Meclis Lahey Beynelmül Adalet

⁹³⁶ T.C.D.B., a.g.e., s.103.; Kararın bir başka ifade şekli için bkz. Kemal Melek, "Türk-İngiliz İlişkileri (1890-1926) ve Musul Petrolleri", (Derleyen: Esat Çam), Türk Dış Politikasında Sorunlar, İstanbul 1989, s.72.

⁹³⁷ Ağaoğlu Ahmed, "Mahkeme-i Adalet", Hâkimiyet-i Milliye, 22 Kasım 1925, s.1.

⁹³⁸ İkdâm, 2 Aralık 1925, s.1; Hâkimiyet-i Milliye, 30 Kasım 1925, s.1.; Cumhuriyet, 22 Kasım 1922, s.1.

⁹³⁹ Cumhuriyet, 27 Kasım 1925, s.1.

⁹⁴⁰ "Hararetili Celsenin Açılan Sahifeleri", İkdâm, 11 Aralık 1925, s.1.; Cumhuriyet, 8 Aralık 1925, s.1.

⁹⁴¹ "Musul Müzâkeresinde Bulunan Tarz-ı Hâl", Vakıf, 10 Aralık 1925, s.1.

⁹⁴² a.g.m., Vakıf, 10 Aralık 1925, s.1.

Divanı'nın vermiş olduğu istişârî kararı oy birliği ile kabul etmiştir. Bunun üzerine Tevfik Rüştü (Aras) durumu Ankara'ya bildirmiş ve yapmış olduğu görüşmede, Cemiyet-i Akvâm toplantılarından çekilme kararı alınmıştır. Bu karardan sonra Tevfik Rüştü (Aras) 8 Aralık 1925'te yapmış olduğu açıklamada; Cemiyet-i Akvâm'ın bu kararını kesinlikle kabul etmeyeceklerini belirterek, Türk heyeti olarak almış oldukları karar gereği bundan sonraki Cemiyet-i Akvâm'ın toplantılarına katılmayacağını beyan etmiştir.⁹⁴³

Türkiye, Cemiyet-i Akvâm'ın hakemliğini tanımadığını bildirmesine rağmen, Cemiyet-i Akvâm Meclisi, Monsieur Cialloca başkanlığında 8 Aralık 1925'te yeniden toplanmış ve Musul meselesini görüşmüştür.⁹⁴⁴ Bu toplantının en ilginç yanı ise, Cemiyet-Akvâm toplantılarından Türk temsilcilerinin çekildiği açıklamasına karşın, Münir ve Hikmet (Bayur) Bey'lerin toplantıya katılarak, Türkiye'yi iyi bir şekilde savunmaya devam etmeleridir. Bu durum, Türkiye açısından bir çelişki olarak yorumlanmış, Cemiyet-i Akvâm ve dünya kamuoyundaki Türkiye'nin kararlılığını zedelediği dile getirilmiştir. Başkan Cialloca'nın açıklamasından sonra Uden başkanlığındaki üçler Komisyonu'nun raporu oylanmıştır. Adalet Divanı'nın kararına uyularak ilk oylama yapılmış, oylamada Mr. Emery ve Münir Bey'in oyları dikkate alınmamıştır. Oylama sonrasında hazırlanılan rapor oybirliği ile kabul edilmiştir.

Cemiyet-i Akvâm Meclisi, Musul "*Tabkîkât Komisyonu*" başkanı General Laidoner'in hazırlamış olduğu raporun görüşülmesini 10 Aralık 1925'e almıştır. Cemiyet-i Akvâm Meclisi, Türk heyetinin bu kesin kararını verdiği gün toplanmış ve General Laidoner tarafından hazırlanılan rapor görüşmeye başlamıştır. Laidoner, Bağdat'a 26 Ekim 1925'te varmış, burada bir müddet kaldıktan sonra Musul'a hareket etmiştir.⁹⁴⁵ Laidoner bölgeden Cenevre'ye 3 Kasım 1925'te göndermiş olduğu ilk mesajı, olayların çoğunlukla önemsiz sınır çatışmaları olduğu yönünde olmuştur. Ancak, daha sonra 16 Kasım 1925'te Musul'dan göndermiş olduğu haberlerde; Türklerin Hıristiyanlara tehcir yaptığını ileri süren İngiltere'nin bu tezinin doğru olduğunu, Türkiye'nin sınırdaki mevcut durumu bozmak için Brüksel Hattı'nın güneyine sarktığını ileri sürmüştür.⁹⁴⁶

İşte bu rapor, Mr. Emery'nin Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nde sormuş olduğu soruya cevap teşkil etmiş ve "*Hıristiyan Tehciri*"nin görüşülmesine başlanılmıştır. Görüşmede, ilk olarak rapor okunmuştur. Raporda; Musul'da ve sınır bölgesinde yaşayan Hıristiyanlara kötü muamele yapıldığı belirtilerek, hâlen de yapılmakta olduğu yönünde asılsız iddia ve ithamlarda bulunulmuştur.⁹⁴⁷ Türkiye'nin, Brüksel Hattı'nın güneyine inerek, bazı köylere tecavüz ettiği iddia edildikten sonra, Türkiye'nin her an için bu bölgeye askerî bir harekâta bulunabileceği ileri sürülmüştür. Raporun okunmasından sonra, Cemiyet-i Akvâm'ın vereceği kararda bu raporun dikkate alınması istenilmiştir.⁹⁴⁸ Böylece, Cemiyet-i Akvâm'ın vereceği keyfi karar için bütün şartlar hazırlanılmıştır.

Cemiyet-i Akvâm Meclisi, 14 Aralık 1925'te Türk temsilcilerinin katılmadığı gizli bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda, hazırlanılan rapor Üçler Komisyonu tarafından okunmuş ve varılan karar açıklanmıştır. Ancak, kesin kararın Cemiyet-i Akvâm Meclisi

⁹⁴³ "Üçler Komitesi'nde İhtilâf Var...", Hâkimiyet-i Milliye, 11 Aralık 1925, s.1.

⁹⁴⁴ a.g.m., Hâkimiyet-i Milliye, 11 Aralık 1925, s.1.

⁹⁴⁵ "Musul'a Giden Cemiyet-i Akvâm Hey'eti", İkdâm, 4 Kasım 1925, s.1.

⁹⁴⁶ Mîm Kemal Öke, a.g.e., s.162.

⁹⁴⁷ Siird Meb'ûsu Mahmud, "Tahrikât Devam Ediyor", Hâkimiyet-i Milliye, 13 Aralık 1925, s.1.

⁹⁴⁸ "Efsâne Mes'lesi Hakkında", Hâkimiyet-i Milliye, 13 Aralık 1925, s.1.; T.C.D.B., a.g.e., s.108.

tarafından daha sonra açıklanılması kararlaştırılmıştır.⁹⁴⁹ Cemiyet-i Akvâm Meclisi son kararını 16 Aralık 1925'te açıklamıştır. Bu kararıyla Meclis Üçlü Komisyon'un kararını benimsemiştir. Yani Brüksel Hattı'nın güneyindeki toprakların Irak'a bağlanmasına karar vermiştir.⁹⁵⁰ Böylece, bir oldubitti ile geçici olarak kabul edilmiş olan Brüksel Hattı, Cemiyet-i Akvâm Meclisi tarafından bu kararlarla resmîleştirilmiştir.

Türkiye, kararı kabul etmeyeceğinin, sonuna kadar direneceğinin ilk işaretlerini vermiş ve kararı sert bir şekilde karşılamıştır. Meclisin kararını açıkladığı 16 Aralık 1925'te Tevfik Rüştü (Aras) tarafından Cemiyet-i Akvâm'a gönderilmiş olan protestonamede; verilen karar hatırlatıldıktan sonra, "*Hâdisenin ilcâsıyla (zorlamasıyla) Türk Hey'et-i murabhasının selâhiyeti nihâyete ermişti. Tarafımızdan vâki' olan muhalefete rağmen meclise hakem sıfatı tanınmıştır. Vâki' olan tavsiye ne kadar bakılı olduğumuzu isbât ediyor. Bir devletin bir kati arâzi üzerindeki hukûk-ı hükmürânisi ancak muvaffakiyetle bitâm bulur. Türkiye'nün bütün Musul Vilâyeti üzerinde hukûk-ı hükmürânisi tamamen bâkidir. Şunu da ilâve etmek isterim ki tavsiye edilen hudûd takribî olarak Lozan'da reddettiğimiz hudûddur ve Sevr Projesi'ndeki hudûdun daha şimâlinde-dir.*"⁹⁵¹ denilmiştir. Böylece, Türkiye Musul üzerindeki hakkından hiçbir şekilde vaz geçmediğini ve geçmeyeceğini bu protestonameyle ortaya koymuştur.

D. Ankara Görüşmeleri ve Musul Meselesinin Çözümüne Kavuşturulması

Cemiyet-i Akvâm Meclisi'nin vermiş olduğu karar, Başbakan Baldwin tarafından 17 Aralık 1925'te Avam Kamarası'na sunulmuştur. Bu ön görüşmenin ardından İngiliz Hükûmeti, Irak konusundaki karar suretini hazırlamıştır. Hazırlanılan karar sureti, İngiliz Parlamentosu'nda 21 Aralık 1925'te görüşülmüştür. Toplantıda bir konuşma yapan Baldwin, bu denli önemli bir meselenin bir an önce görüşülüp karara bağlanmasını istemiştir.⁹⁵² Baldwin'in konuşmasından sonra, Cemiyet-i Akvâm'ın kararı oylamaya sunulmuştur. Avam Kamarası'ndaki 615 milletvekilinden sadece 243'ü oylamaya katılmış, bunlardan da 4 tanesi red oyu kullanmıştır. Milletvekillerinin yaklaşık üçte birinin oyu ile yani 239 oyla, Baldwin Hükûmeti'nin kararı kabul edilmiştir.⁹⁵³

Kararın Avam Kamarası'nda kabul edilmesinden sonra Başbakan Baldwin, Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Ahmet Ferid Bey'i 22 Aralık 1925'te makamına çağırarak bir görüşme yapmıştır. Görüşmede; daha önce İngiliz yetkililer tarafından ifade edilen görüşü tekrarlayarak, İngiltere'nin savaş istemediğini belirttikten sonra, Musul meselesinde Türkiye ile bir an önce anlaşarak, Türkiye'nin de kabul ve tasdik edebileceği bir çözüm şeklinin bulunmasını istediklerini söylemiştir. Ahmet Ferid Bey de, bu konuyu Ankara'ya bildireceğini ifade etmiştir.⁹⁵⁴

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Ronald Lindsay, 28 Aralık 1925'te İstanbul'a gelen Tevfik Rüştü (Aras)'ı aynı gün ziyaret etmiş ve Başbakan Baldwin tarafından, Londra'da Ahmed Ferid Bey aracılığı ile Türk Hükûmeti'ne yapılmış olan teklifi bir kez

⁹⁴⁹ "Ma'hud Hafî Celse", Hâkimiyet-i Milliye, 17 Aralık 1925, s.1;

⁹⁵⁰ "Musul'a Dâir Akvâm Meclisi'nin Karârından Sonra...", Hâkimiyet-i Milliye, 20 Aralık 1925, s.1.; E. Semih Yalçın, "Musul Meselesi", Ekin, Yıl:2, Sayı: 3, Ankara 1998, s.87.

⁹⁵¹ a.g.m., Hâkimiyet-i Milliye, 17 Aralık 1925, s.1.

⁹⁵² İkdâm, 23 Aralık 1925, s.1.

⁹⁵³ Tahîr Kodâl, a.g.e., s.370.

⁹⁵⁴ "Musul Müzâkeresinin Müştereken İdâresi Teklifi mi?", İkdâm, 30 Aralık 1925, s.1.; Cumhuriyet, 24 Aralık 1925, s.1.

daha yinelemiştir.⁹⁵⁵ Tevfik Rüştü (Aras) ise; Musul raporunun metninde, dolaylı bir şekilde de olsa, Musul'un Türkiye'ye bırakılması gerektiği sonucuna varılmasına rağmen, sonuç kısmında farklı bir teklifin ileri sürüldüğünü söylemiştir. Yani karar kısmıyla raporun metninin çeliştiğini bir kez daha dile getirmiştir. Türkiye'nin, Cemiyet-i Akvâm'ın hakemliğini daha başından beri kabul etmediğini hatırlattıktan sonra, Cemiyet-i Akvâm'ın bu kararının kesinlikle bağlayıcı olmadığını ifade etmiştir.⁹⁵⁶

Türkiye ve İngiltere karşılıklı olarak görüşme arayışları içinde iken, Bakanlar Kurulu 2 ve 3 Ocak 1926 tarihlerinde olağanüstü toplantılar yapmış ve İngiltere'ye verilecek olan cevap üzerinde çalışmıştır. Bakanlar Kurulu'nun 3 Ocak 1926 tarihli toplantısında, İngiltere'ye verilecek cevap hazırlanmıştır. Hazırlanan cevap Londra Büyükelçisi Ahmet Ferid Bey'e toplantı sonrasında gönderilmiştir.⁹⁵⁷ Gönderilen cevabı alan Türk büyükelçisi Başbakan Baldwin'le 5 Ocak 1926'da görüşmüş ve Türkiye'nin cevabını iletmiştir.⁹⁵⁸

İletilen bu muhtıradan; "1- Türkiye, müsella bir ihtilâftan ictinâb-ı samimî bir sûrette arzû eylemektedir, 2- Mâ'mâfih Türkiye kendi iştirâki hâricinde Cemiyet-i Akvâm'm ittihâz ettiği kararı ke'enlîm yeniden 'akd idub bu kararlar mukayyed değildir, 3- (Lozan) Mu'âbedesi'nin tarz-ı tefsîrine istinâden Türkiye yeniden Musul üzerindeki hukûk-ı hâkimiyetinin mevcudiyetini te'mîn eder, 4- Türkiye, Musul'un ziyâ'ına (kaybedilmesine) mukâbil İngiltere Hükûmeti'nden malî ve iktisadî herhangi bir tazminat itâsını reddeder. (Bu hususta 10 ile 15 milyon İngiliz Lirası teklif edilmişti), 5- Aynı zamanda Türkiye İngiltere ile mu'ayyen bir müddetle mukayyed bir itilâfnâme (antlaşma) akdini arzû etmektedir. Bunun için İngiltere'nin şu üç şartı kabul etmesi lâzımdır: a- Münâzâ'ü'n-fih (tartışmalı) muntaka, akd edilecek itilâfnâmenin mer'î bulunduğu müddet zarfında gayr-ı 'askerî hâle ifrâğ edilecektir, b- Türk ticareti, Basra yolunda transit serbetiye sâhib olacaktır, c-Gerek Bağdat ve gerek Londra Hükûmetleri, gerek Şark-ı Garîb ve gerek Şark-ı Evsâtî'de Türkiye aleyhdârı propaganda yapmamayı ta'abbüd edeceklerdir."⁹⁵⁹ Böylece Türkiye, bazı şartlar ileri sürmek suretiyle, Türk- Irak sınırı meselesini görüşebileceğini bildirilmiştir. Muhtıranın dördüncü maddesine konu olan, daha önce Tevfik Rüştü (Aras)'ı suskunluğa sevk eden ve Türkiye'nin, Musul üzerindeki haklarından para karşılığında vazgeçmesi yönündeki İngiliz teklifi kabul edilmemiştir. Ancak, bu cevabında Türkiye, başından beri karşı çıkmış olduğu "Türk-Irak sınır anlaşmazlığı" tabirine karşı çıkmayarak kabul etmiştir.

İngiltere, Cemiyet-i Akvâm'a vermiş olduğu altı aylık sürenin kısa bir zaman dilimi olduğunu düşünerek, Türkiye'nin cevabını bekletmeden yanıtlamıştır. İngiltere hazırlamış olduğu cevabını, Baldwin-Ferid Bey görüşmesinin ardından, yani 5 Ocak 1926'da İstanbul Büyükelçiliği'ne bildirmiştir. Bunun üzerine, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Ronald Lindsay ile Dışişleri Bakanlığı'nın İstanbul'daki temsilcisi Nusret Bey, aynı günün akşamı bir araya gelmişlerdir. Yapılan bu görüşmede, "Türk-Irak sınır anlaşmazlığı"nın Ankara'da yapılacak olan görüşmelerde çözümlenmesi kararlaştırılmıştır.⁹⁶⁰

Türkiye, Musul meselesi hakkında bu tartışmaları yaparken, Mr. Emery'nin altı aydan önce Irak ile yeni bir antlaşmanın imzalanıp, Cemiyet-i Akvâm'a sunulabileceği-

⁹⁵⁵ "Dünkü Mü'lâkât", Cumhuriyet, 29 Aralık 1925, s.1; İkdâm, 30 Aralık 1925, s.1.; Vakıt, 29 Aralık 1925, s.1.

⁹⁵⁶ Mîm Kemal Öke, a.g.e., s.169.

⁹⁵⁷ Cumhuriyet, 3, 4 Ocak 1926, s.1.; Vakıt, 4 Ocak 1926, s.1.

⁹⁵⁸ Cumhuriyet, 11 Ocak 1926, s.1.

⁹⁵⁹ "Musul Mes'elesi Hakkında Tan Ne Diyor?", İkdâm, 15 Ocak 1926, s.1.; Cumhuriyet, 15 Ocak 1926, s.1.; Mehmed Asım, "İngiltere'ye Cevabımız", Vakıt, 15 Ocak 1926, s.1.

⁹⁶⁰ "İngiliz Hâriciyesi İstanbul Sefareti'ne Cevabımızı Tebliğ Etti", Vakıt, 7 Ocak 1926, s.1.

ni söylemiş olduğu antlaşma 13 Ocak 1926'da Bağdat'ta imzalanmıştır. Bu antlaşmanın önsözünde, Cemiyet-i Akvâm'ın 16 Aralık 1925'de almış olduğu karar doğrultusunda ve bu kararların tam olarak gerçekleşmesini sağlamak amacıyla, her iki tarafın böyle bir antlaşmayı imzaladığı belirtilmiştir. Antlaşmanın 1. maddesinde, “*Bu antlaşma, 16 Aralık 1925'ten itibaren 25 yıllık bir süre boyunca, bu sürenin sona ermesinden önce Irak, Milletler Cemiyeti'nin bir üyesi olmaması hâlinde yürürlükte kalacaktır.*”⁹⁶¹ denilmiştir. İmzalanan yeni Irak- İngiliz Antlaşması 18 Ocak 1926'ta Irak Mebûslar Meclisi'ne sunulmuş ve kabul edilmiştir. Böylece İngiltere, Cemiyet-i Akvâm'a karşı vermiş olduğu sözün gereğini yerine getirmiş, Musul'u da bünyesinde barındıracak olan Irak mandaterliği için bütün şartları hazırlamıştır.

Irak'taki ilk adım başarıyla atıldıktan sonra, İngiliz Hükûmeti tarafından İstanbul Büyükelçisi Sir Ronald Lindsay'a 17 Ocak 1926'da Londra'dan bir talimat gönderilmiştir. Bu talimatta; Türkiye'nin, Cemiyet-i Akvâm'ın kararının dikkate alınmaması ve yeniden ikili görüşmelere başlanması şartı kabul edilmiştir.⁹⁶² Ancak, görüşmeler öncesinde Ankara'daki son durum hakkında bilgi edinilmesi istenilmiş, bu konu için de İstanbul Büyükelçisi görevlendirilmiştir. Bunun üzerine Sir Ronald Lidsay, Türk Hükûmeti'nin Musul meselesindeki son görüşlerini derinliğine araştırmak amacıyla 20 Ocak 1926'da Ankara'ya gitmiştir. Sir Ronald Lindsay, Ankara'daki ilk temaslarına 23 Ocak 1926'da başlamıştır. Temaslarının ilk gününde Tefik Rüştü (Aras) ile görüşmüştür. Bu görüşme sonrasında basına herhangi bir açıklamada bulunulmamıştır. Ancak, tarafların Musul meselesinde daha önceki görüşlerinde ısrar ettikleri ifade edilmiştir.⁹⁶³

Sir Ronald Lidsay ile Tefik Rüştü (Aras) 24 Ocak 1926'da Dışişleri Bakanlığı'nda tekrar bir araya gelmişler ve görüşmelere devam etmişlerdir. Bu görüşmeler de aynı şekilde büyük bir gizlilik içerisinde yapılmıştır. Görüşme sonrasında yine basına bilgi verilmemiş, görüşmeler tamamlandıktan sonra Türk Hükûmeti'nin bir açıklama yapacağı bildirilmiştir. Bu toplantının arkasından Tefik Rüştü (Aras), Bakanlar Kurulu toplantısına katılarak, İngiliz temsilcisi ile yapmış olduğu görüşmeler hakkında kurul üyelerine bilgiler vermiştir.⁹⁶⁴ Sir Ronald Lindsay, Türk Dışişleri Bakanı ile 25 Ocak 1926'da tekrar bir araya gelip mesele üzerinde görüş alış-verişinde bulunduktan sonra, ertesi gün İsmet (İnönü) ile bir görüşme daha yapmıştır. Bu görüşmeden sonra Sir Ronald Lindsay, Londra'ya göndermiş olduğu raporunda; Türklerin Musul üzerindeki iddialarından vazgeçmeye başladıklarını ve artık savaştan bahsetmediklerini belirttikten sonra, İsmet (İnönü)'nün, “*Türkiye'nin toprak ihtirâsı içinde olmayıp; güvenliği için gerekli olandan fazlasını istemediğini*”⁹⁶⁵ ifade etmiştir.

Sir Ronald Lindsay, Ankara'daki görüşmelerini tamamladıktan sonra 11 Şubat 1926'da tekrar İstanbul'a dönmüştür. Sir Ronald Lindsay, İstanbul'a dönüşünde yapmış olduğu açıklamada; İngiltere'nin, Türkiye ile iyi ilişkiler kurmak istediğini, bu nedenle bir anlaşmaya varılmasını arzuladıklarını belirttikten sonra, Ankara görüşmeleri hakkında Londra'ya bilgi vereceğini, oradan alacağı cevapla yeniden Ankara'ya gidece-

⁹⁶¹ Vladimir F. Minorsky, Musul Sorunu, (Çev.: Salim Şahin), İstanbul 1998, s.73.

⁹⁶² Vakıf, 22 Ocak 1926, s.1.

⁹⁶³ Tahir Kodak, a.g.e., s. 380.

⁹⁶⁴ Cumhuriyet, 25 Ocak 1926, s.1.

⁹⁶⁵ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.315.

ğini söylemiştir.⁹⁶⁶ Görüşmelerin içeriği hakkında ise, gazetecilere söyleyecek hiçbir sözünün olmadığını ifade etmiştir.

Bu arada, Irak Meclisi'nde onaylanan ve Irak Sömürgeler Bürosu tarafından 28 Ocak 1926'da Londra'ya gönderilen Irak-İngiliz Antlaşması, İngiliz Parlamentosu'nda 18 Şubat 1926'da görüşülmeye başlanmıştır. Muhalefetin karşı çıkışı ve yaşanan tartışmalar üzerine Austen Chamberlain, Türkiye'nin Mart 1925'te yapmış olduğu, ancak İngiltere tarafından kabul edilmeyen ve içeriği hakkında bilgi verilmeyen petrol önerisini açıklamak zorunda kalmıştır.⁹⁶⁷ Türkiye tarafından yapılan bu teklifin; Türkiye'nin Musul'da arzu ettiği kadar araziye⁹⁶⁸ sahip olması, ancak petrol işleme imtiyazının bir İngiliz şirketine verilmesi,⁹⁶⁹ bu şirketin boru hatlarının yapımını üstlenmesi, petrolün akıtılacağı bir veya iki limanda İngiliz şirketine ayrıcalık tanınması, ayrıca üç bin kilometrelik bir demiryolu için imtiyazın verilmesi, şeklinde olduğunu ifade etmiştir. İngiltere ve Irak halkı için çıkar sağlamayacak olan ve Türkiye tarafından önerilen bu teklifin, hükümeti eleştirenler tarafından kabul edildiğini söylemiştir. Parlamentodaki bu hararetle tartışmalardan sonra, Irak-İngiltere Antlaşması 116 red oyuna karşı 260 oyla kabul edilmiştir.⁹⁷⁰

İngiliz Parlamentosu antlaşmayı kabul ettikten sonra, İngiliz Hükümeti bu durumu Cemiyet-i Akvâm'a bildirmiştir. Bunun üzerine, Cemiyet-i Akvâm Genel Sekreterliği Türk Hükümeti'ne 6 Mart 1926'da bir telgraf göndermiştir. Bu telgrafta; İngiltere'nin, Cemiyet-i Akvâm'a karşı olan yükümlülüğünü yerine getirdiği, bu nedenle 8 Mart 1925'te yapılacak olan toplantıya Türkiye'yi temsil edecek bir temsilcinin gönderilmesi istenilmiştir. Ayrıca, imzalanan Irak-İngiltere Antlaşması'nın da Türkiye'ye gönderildiği ifade edilmiştir.⁹⁷¹ Bu ani davet karşısında Türk Hükümeti 7 Mart 1926'da Bakanlar Kurulunu toplamıştır. Toplantıda, Cemiyet-i Akvâm'a temsilci gönderilip gönderilmemesini tartışmıştır. Yapılan tartışmalardan sonra, Cemiyet-i Akvâm'a verilecek cevap hazırlanmıştır.⁹⁷² Hazırlanan bu cevap, ekiyle birlikte Cemiyet-i Akvâm Genel Sekreterliği'ne 8 Mart 1926'da gönderilmiştir.

Bu arada Sir Ronald Lindsay, 7 Mart 1926'da ikinci kez Ankara'ya gitmiştir.⁹⁷³ Bir gün kalmak üzere Ankara giden Büyükelçi, Ankara'da beş gün kalmış ve çeşitli görüşmelerde bulunmuştur. 10 Mart 1926'da Tevfik Rüştü (Aras) ile gayr-ı resmî olarak bir araya gelmiş, Musul meselesini görüşmüştür.⁹⁷⁴ Bu görüşmenin ardından Sir Ronald Lindsay, 12 Mart 1926'da Londra'ya gitmiştir. Sir Ronald Lindsay, Londra'da Irak Yüksek Komiseri Dobbs'la görüşmüştür. Bu görüşmede; Türkiye'ye taviz mahiyetindeki bazı küçük sınır düzenlemelerinin ana hatlarını görüşmüşlerdir. Irak'taki asayişin aşiretlere bağlı olduğunu düşünen Yüksek Komiser, sınırdaki toprakların Türkiye'ye bırakılmasına ve buradaki aşiretlerin küstürülmesine karşı çıkmıştır. Ancak, sınırda bazı çok küçük ve önemsiz değişikliklerin yapılması kabul edilmiştir. Görüşmede ayrıca, özerk bir Kürt Devleti'nin kurulmasının sunî ve gereksiz olduğu, Irak'ta kurulacak

⁹⁶⁶ Cumhuriyet, 25 Ocak 1926, s.1.

⁹⁶⁷ "Musul Da'vasına Petrol İhtirası Karşı mı", Hâkimiyet-i Milliye, 22 Şubat 1926, s.3.

⁹⁶⁸ Vladimir F. Minorsky "arazi" yerine "petrol" ifadesini kullanmış ve bu konuda hatalı bilgi vermiştir. Ancak, diğer kısımlar hakkında aynı şey söylenemez.

⁹⁶⁹ a.g.m., Hâkimiyet-i Milliye, 22 Şubat 1926, s.3.

⁹⁷⁰ Vladimir F.Minorsky, a.g.e., s.80.

⁹⁷¹ Ziya, "Cemiyet-i Akvâm'a Gitmeyeceğiz", Cumhuriyet, 8 Mart 1926, s.1.

⁹⁷² Ziya, a.g.m., Cumhuriyet, 8 Mart 1926, s.1.

⁹⁷³ Vakit, 8 Mart 1926, s.1.

⁹⁷⁴ Cumhuriyet, 11 Mart 1926, s.1.

manda yönetimi sonrasında oluşacak refah ve güven nedeniyle, bu şekildeki ayrılıkçı grupların isteklerinin ortadan kalkacağı kararına varılmıştır.⁹⁷⁵

Türkiye'nin karşılaşmış olduğu, dikkatini ve enersisini üzerine yoğunlaştırmak zorunda kaldığı Ege Deniz'ndeki Çayadası meselesinin ardından,⁹⁷⁶ Türkiye'yi meşgul ikinci mesele doğuda ortaya çıkmıştır. Lozan'dan itibaren Musul meselesinde “*azınlık ve din*” temeline dayalı bir politika takip eden İngiltere, bu sefer Süryanileri⁹⁷⁷ ayaklandırmıştır. İngilizler tarafından her türlü desteğin ve silahın verildiği Süryaniler, Musul meselesinin çözümüne yaklaşıldığı bir dönemde ayaklanmışlardır. Yezidilerin de yardımlarda bulunmuş olduğu Süryani ayaklanması, Nusaybin, Cizre ve Midyat merkez olmak üzere 16 Mart 1926'da başlamıştır.⁹⁷⁸ Ayaklanan Süryaniler ve Yezidiler, telefon tellerini keserek bölgedeki haberleşmeyi ortadan kaldırmışlar, sınırdaki nöbetçi erlere saldırarak bazılarını öldürmüşlerdir. Bunun üzerine İçişleri Bakanı Cemil Bey, 17 Mart 1926'da bir açıklama yaparak, Nusaybin'de başlayan ayaklanmanın Midyat'a kadar yayıldığını kamuoyuna açıklamıştır.⁹⁷⁹ Bu gelişmelerden sonra Türkiye, daha önce de yapmış olduğu gibi, bir kez daha “*tenkîl harekâtı*”na başlamak zorunda kalmıştır. Genelkurmay ve İçişleri Bakanlığı'nın birlikte gerçekleştirmiş olduğu harekât sonrasında Süryani ve Yezidi çeteler etkisiz hâle getirilmiş, Türk toplumu ve sınırı üzerindeki tecavüzleri sona erdirilmiştir.⁹⁸⁰

İngiltere'den Musul meselesi için talimatın beklediği günlerde Gülbenkyan, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Fransa arasındaki petrol rekabeti ve pazarlığı yeniden kızışmıştır. İngilizler, Gülbenkyan'ın Turkish Petroleum Şirketi'ndeki %5'lik hissesinin satın alınarak, yerine yeni bir antlaşma ile Gulbenkyan'a % 2 oranında bir kâr verilmesini teklif etmişlerdir. İngilizlerin bu teklifi Gülbenkyan tarafından kabul edilmiştir. Ancak, bu durum Amerika Birleşik Devletleri'nin hiç hoşuna gitmemiştir. Osmanlı Devleti tarafından Gülbenkyan'a 1914'te tanınan %5'lik bu hakkı tanımadıklarını açıklamışlardır. Bunun üzerine, Gülbenkyan ve ABD. Dışişleri Bakanlığı arasındaki anlaşmazlığı çözmek ve aralarını bulmak için Fransa devreye girmiştir. D'Arcy, Anglo-Saxon ile diğer Fransız, İngiliz ve Amerikan yetkilileri birkaç toplantı sonrasında, Musul petrollerinin paylaşımı konusundaki antlaşmanın ana hatları hakkında 31 Mart 1926'da fikir birliğine varmışlardır.⁹⁸¹

Büyük güçler, petrol meselesinde kendi aralarında anlaşmaya vardıkları sırada Sir Ronald Lindsay, İngiltere'nin Berlin Büyükelçiliği'ne atanmıştır. Ancak, İngiltere, Musul

⁹⁷⁵ Mim Kemal Öke, s.174.

⁹⁷⁶ “Çay Ada İhtilâfını Müdâfa'aya Giden Hey'etimiz”, Hâkimiyet-i Milliye, 10 Mart 1926, s.1.

⁹⁷⁷ Putperest Aramî toplumu soyundan olan ve Hz. İsa'nın ilk havarilerinden olan St. Petrus ve arkadaşlarının telkinleriyle M. S.38 yılında Hıristiyanlığı seçen Süryaniler, bu tarihten itibaren putperest Aramilerden ayrılmak için Süryani (Suriyeli) adını kullanmaya başlamışlar, yeni bir mezhep oluşturmuşlardır. İlk Hıristiyan toplumu olmalarından dolayı kendilerine Süryani-i Kadim yani eski Süryani adı verilmiştir. İlk dini merkezleri Hatay olan Süryaniler Türkiye'de; Mardin, Midyat, Nusaybin, Adana ve Diyarbakır çevrelerinde, Suriye'de ise Şam'da yaşamaktadırlar. “Süryaniler”, Türk Ansiklopedisi, Ankara 1981, Cilt: 30, s.163.; Ayrıca bu konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Freen, W. H. C.; Christianity in Middle East, (General Editör: A. J. Arbery), Cambridge University Press, 1969.; Aziz Koluman, Ortadoğu'da Süryanilik, Ankara, 2001; Mehmet Çelik, Süryani Tarihi (I), Ankara 1996.; Bazal Nikitine, “Nestûrîler” İ. A., Cilt: 8, İstanbul 1988, s.207-212.

⁹⁷⁸ Yunus Nadi, “Cenûb Hudûdumuzda”, Cumhuriyet, 24 Mart 1926, s.1.

⁹⁷⁹ “Cenûb Hudûdlarımızda Mühim Hâdiseler”, Vakıf, 19 Mart 1926, s.1

⁹⁸⁰ “Cenûb Hudûdumuzda Tenkilât”, Cumhuriyet, 26 Mart 1926, s.1.

⁹⁸¹ Tahir Kodal, a.g.e, s.386-387.

meselesini bu kadar yakından bilen ve Ankara'da görüşmelere başlamış olan büyükelçisinin görevine hemen son vermemiş, meselenin çözümüne kadar görevinin başında kalmasını istemiştir. Bunun üzerine Dışişleri Bakanı Austen Chamberlain, İngiliz Hükûmeti'nin talimatını Sir Ronald Lindsay'a 5 Nisan 1926'da göndermiştir.⁹⁸² Gönderilen bu talimatta; Brüksel Hattı'nın güneyindeki bazı yerlerin Türkiye'ye bırakılması kabul edilmelidir. Ancak, Irak'ta ciddi meseleler çıkarabilecek ve iki ülke arasında büyük çaplı nüfus değişimine izin verilmemelidir. Türkiye'ye verilecek olan arazinin Cemiyet-i Akvâm Konseyi'nin onayından da geçmesi mecburîdir. Antlaşma, Türkiye ile İngiltere arasında imzalanmalı, Türkiye'nin tavrına göre, Irak temsilcisi de sözleşmeye taraf edilmelidir. Sınır tespitini içeren maddelerin yanı sıra, antlaşmada Türkiye ile Irak arasındaki iyi komşuluk ilişkilerine de özel bir önem verilmelidir,⁹⁸³ şeklindeki temel ilkeler yer almıştır.

Yapılacak olan antlaşmanın temel ilkeleri İstanbul'a ulaştıktan sonra Sir Ronald Lindsay, Ankara'ya geleceğini ve görüşmelere başlayacağını Türk Hükûmeti'ne resmî olarak 6 Nisan 1926'da bildirmiştir. Ankara'daki görüşmelere katılacak ve kendisine Askerî Müşavir olarak gönderilen Chardin'in İstanbul'a gelmesiyle, Sir Ronald Lindsay 16 Nisan 1926'da Ankara'ya gitmiştir.⁹⁸⁴ Böylece, İngiliz temsilcilerinin Ankara'ya gitmesiyle, Musul meselesinin son safhasına girilmiştir.

Sir Ronald Lindsay bu son safhadaki ilk görüşmesini, yine Tefvik Rüştü (Aras) ile Başbakanlık binasında 18 Nisan 1926'da gerçekleştirmiştir. Çok gizli bir şekilde yapılan bu görüşmenin ardından Tefvik Rüştü (Aras), toplantıdan ayrılmış, basına herhangi bir açıklamada bulunmayarak Başbakan İsmet (İnönü) ile görüşme yapmaya gitmiş ve görüşmenin içeriği hakkında bilgi vermiştir.⁹⁸⁵

Bu ilk toplantıdan herhangi bir sonuç çıkmaması üzerine, Tefvik Rüştü (Aras) ve Sir Ronald Lindsay 21 Nisan 1926'da tekrar bir araya gelmişlerdir. Taraflar, Ankara görüşmeleri süresince, Haliç Konferansı'nda olduğu gibi, resmî tebliğle de olsa, basına bilgi vermeyi benimsemedikleri için, bu görüşmenin içeriği hakkında da, her basına herhangi bir açıklamada bulunulmamıştır. Ancak, Türk basının yapmış olduğu istihbarata göre; Türkiye'nin bu toplantıda Musul meselesindeki tekliflerini sunduğu, bu tekliflerin İngiliz Hükûmeti tarafından değerlendirileceği, bu nedenle Sir Ronald Lindsay'ın Londra'dan cevap beklediği ifade edilmiştir.⁹⁸⁶ Bilgi akışındaki eksiklik nedeniyle bu görüşmenin içeriği hakkındaki bilgileri, Sir Ronald Lindsay'ın Ankara'dan Londra'ya 21 Nisan 1926'ta göndermiş olduğu rapordan öğrenmekteyiz. Bu görüşmede; Tefvik Rüştü (Aras), Mustafa Kemal (Atatürk)'e danıştığını söyleyerek, üç teklifte bulunmuştur. Bunlar;

1-17 Aralık 1925 tarihli Türk- Sovyet Paktı ve 18 Şubat 1926'da parafe edilen Türk- Fransız Antlaşması gibi bir tarafsızlık antlaşmasının imzalanmasını, 2- Brüksel Hattı'nın güneyindeki bütün toprakların, gerekiyorsa üçlü bir antlaşmayla bağımsız bir Irak'a bırakılmasını, ancak İngiltere'nin Irak mandasını bırakmasıyla bu toprakların yeniden Türkiye'ye verilmesi, 3- Irak petrolünden Türkiye'ye de hak tanınmasını istemiştir. Ayrıca, Türkiye'nin toprak ihtirası taşımadığını, yalnızca güvenlik aradığını söy-

⁹⁸² Mîm Kemal Öke, a.g.e., s.174.

⁹⁸³ Mîm Kemal Öke, a.g.e., s.174.

⁹⁸⁴ Cumhuriyet, 17 Nisan 1926, s.1

⁹⁸⁵ Cumhuriyet, 18 Nisan 1926, s.1.

⁹⁸⁶ "İngiliz Sefiriyle Müzâkereye Devâm Ediliyor", Hâkimiyet-i Milliye, 22 Nisan 1926, s.1.; Yunus Nadi, "Ankara'da Sükûn ve Faa'liyet", Cumhuriyet, 23 Nisan 1926, s.1.; Milliyet, 22 Nisan 1926, s.1.

lemiştir. Bunun da ya genişçe bir toprak ilhakıyla, ya da başka yollardan sağlanabileceğini ifade etmiştir.⁹⁸⁷

Türkiye'nin yapmış olduğu bu teklif Londra'ya iletilmiştir. Türk Hükûmeti, toprak olarak Musul'u elde edemeyeceğini anladığı için, en azından ülkenin yeniden yapılandırılmasında bir kaynak olarak görmeye başladığı petrol meselesinde sabırsızlık yaşamaya başlamıştır. Bu nedenle petrol meselesi, Tevfik Rüştü (Aras) tarafından Sir Ronald Lindsay'a 21 Nisan 1926 akşamı tekrar hatırlatılmıştır. Sir Ronald Lindsay ise, kendisine bu konuda herhangi bir cevabın gelmediğini söylemiştir.⁹⁸⁸

Bu arada, Londra'da 23 Nisan 1926'ta toplanan Petrol Konferansı'nda, Musul petrollerinin kimler tarafından işletileceği kararlaştırılmaya çalışılmıştır. Toplantı sonrasında, Musul petrol kuyularını işletme ayrıcalığı Royal Deutch, Standard Oil, İngiliz, İran ve Fransız şirketlerinden oluşacak olan bir konsorsiyuma verilmiştir. Ayrıca, İngilizlerin teklifiyle Standard Oil Şirketi Başkanı Mr. Walter Iyal, Deutch Bank'a ait olan Turkish Petroleum Şirketi'nin hisselerini satın almıştır.⁹⁸⁹ Anlaşma sonrasında bir konuşma yapan Mr. Walter Iyal; Turkish Petroleum Şirketi'ne ait olan Irak petrollerinin dört parçaya ayrıldığını, bu hisselerden % 25'ini Amerika'nın aldığını söylemiştir. Amerika Birleşik Devletleri tarafından alınan bu yüzdenin de, Standard Oil Şirketi'nin de içinde bulunduğu üç Amerikan şirketinin paylaşacağını ifade etmiştir.⁹⁹⁰

Petrol meselesinde yaşanan bu gelişmeden sonra İngiltere, petrol konusundaki cevabını 4 Mayıs 1926'da Sir Ronald Lindsay'a bildirmiştir. Gönderilen bu cevapta; Turkish Petroleum Şirketi'nin petrol tavizine yanaşmadığı ve karşı çıktığı belirtilerek, Londra'nın Irak Hükûmeti'nin payından hisse verilmesine karar verdiği, bu payın % 10 olarak belirlendiği, gerektiğinde %15'e kadar çıkartılabileceği, tasarıya kesin şeklinin Sir Ronald Lindsay tarafından verilmesi istenilmiştir.⁹⁹¹ Bunun üzerine Sir Ronald Lindsay, Tevfik Rüştü (Aras)'la arka arkaya 6 ve 7 Mayıs 1926'da görüşmeler yapmıştır. Yapılan bu görüşmelere, Türkiye'nin sınır güvenliği meselesi damgasını vurmuş, bu sağlandığı takdirde, İngiltere'nin sürekli olarak gündeme getirmiş olduğu, Bağdat'ın güvenliği meselesinin de çözüleceği ifade edilmiştir. Irak petrollerinden Türkiye'ye verilecek olan hisse meselesi ise, ilk defa açık olarak tartışılmış ve bu tartışma basına da yansımıştır.⁹⁹²

Bu görüşmelerin ardından Sir Ronald Lindsay, Ankara'daki haberleşme sisteminin yetersizliği ve zaman kaybı nedeniyle, hem görüşmeleri daha hızlı bir şekilde yapabilmek, hem de özellikle petrol hissesi konusunda Irak ve İngiltere'nin son görüşlerini alabilmek amacıyla 8 Mayıs 1926'da İstanbul'a gitmiştir.⁹⁹³ İstanbul'daki yazışma ve görüşmelerini tamamlayan Sir Ronald Lindsay 16 Mayıs 1926'da tekrar Ankara'ya dönmüştür. Taraflar arasındaki görüşmeler 17 Mayıs 1926'da yeniden başlamıştır. Tevfik Rüştü (Aras) ile Sir Ronald Lindsay, Türk Dışişleri Bakanlığı'nda bir araya gelerek uzun süre görüşmüşlerdir. Görüşmede; arazi meselesinde anlaşmaya varılmış, ancak Irak petrollerinden Türkiye'nin alacağı pay üzerinde yine bir anlaşma sağlanamamıştır. Bu görüşmeden sonra Tevfik Rüştü (Aras), Başbakan İsmet (İnönü) ile görüşmüş ve gelişmeler hakkında bilgiler vermiştir. Bu görüşmelerin ardından, Türk basınına bilgi

⁹⁸⁷ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.316.

⁹⁸⁸ "Musul Müzâkerâtı Kat'î Safhasında", Vakit, 23 Nisan 1926, s.1.

⁹⁸⁹ "Musul Petrolleri Hakkında", Hâkimiyet-i Milliye, 26 Nisan 1926, s.2.

⁹⁹⁰ "İngilizler Irak Petrollerinden Amerikalılara Hisse Verdiler", Milliyet, 12 Mayıs 1926, s.1.

⁹⁹¹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.175.

⁹⁹² Yunus Nadi, "Musul Müzâkereleri", Cumhuriyet, 8 Mayıs 1926, s.1.

⁹⁹³ "İngiliz Sefiri İstanbul'a Geliyor", Cumhuriyet, 8 Mayıs 1926, s.1.

verilmemesine rağmen, görüşmeyle Musul meselesinin çözüme kavuşturulduğu haberleri ilk defa gazetelerde yer almaya ve Türk kamuoyunu meşgul etmeye başlamıştır.⁹⁹⁴

İngiltere'nin son teklifi, Londra'dan bir kurye ile Ankara'ya 22 Mayıs 1926'da ulaştıktan sonra, Heyetler arasındaki görüşmelerde, özellikle Irak petrolünün taksimi meselesi üzerinde durulmuştur. Yapılan görüşmeler, pazarlıklar sonrasında, iki dışişleri bakanı 29 Mayıs 1926'da tekrar bir araya gelmişlerdir. Yapılan görüşmede, Tevfik Rüştü (Aras), İngiltere tarafından önerilen ve yirmi beş yılına % 10'luk hissenin kabul edildiğini İngiliz Büyükelçisine resmen bildirmiştir. Ayrıca, Tevfik Rüştü (Aras) imzalanacak olan antlaşmada, Cemiyet-i Akvâm'ın Kürtler konusunda herhangi bir tavsiye kararı ile karşılaşmamak için, Cemiyet-i Akvâm'a atıfta bulunulmamasını istemiştir.⁹⁹⁵

Böylece, Musul karşılığında alınacak olan hisse miktarı da belirlenmiştir. Görüşmede alınacak olan hisse konusunda anlaşma sağlanınca taraflar, imzalanması için gerekli belgelerin yazımına başlamıştır. Yapılan çalışmalar sonrasında antlaşmaya son şekli verilmiş ve “*Musul İtilâfnâmesi*” ni hazırlanılmıştır.⁹⁹⁶ Yabancı basın kuruluşlarında Türkiye ve İngiltere arasında antlaşmanın imzalanacağı haberlerine karşın, Türk basını özellikle Irak petroleri konusunda anlaşmazlığın çıktığını ve imza aşamasına gelen Türk- İngiliz- Irak Antlaşması'nın tehlikeye girdiğini işlemeye başlamıştır. Basında yer alan bu haberler üzerine Tevfik Rüştü (Aras), Türk kamuoyunu rahatlatmak amacıyla 1 Haziran 1926'da bir açıklama yaparak, yapılan görüşmede meselelerin büyük bir kısmının çözüme kavuşturulduğunu, ancak önemli sayılabilecek bir iki meselede anlaşmazlığın devam ettiğini söylemiştir. Bu nedenle görüşmelerin normal seyrinde sürdürüldüğünü beyan etmiştir.⁹⁹⁷

Bu arada, antlaşmanın imzalanabilmesi için gerekli şartların yerine geldiğini ve bir uzlaşmaya varılacağını düşünen Sir Ronald Lindsay, Ankara'daki gelişmelerden Irak Hükûmeti'ni hemen haberdar etmiş ve Ankara'ya delege gönderilmesini istemiştir. Bunun üzerine, Irak adına toplantılara katılmak üzere, Savunma Bakanı Nuri Said Paşa ve Müşaviri Süleyman Abdu'l-Fettâh Bey 2 Haziran 1926'da Ankara'ya gelmiştir.⁹⁹⁸ Taraflar, özellikle Türk kamuoyunu yeniden endişeye sevk eden petrol meselesinin çözümü için, son kez 3 Haziran 1926'da tekrar bir araya gelmişlerdir. Akşam üzeri başlayan ve gece yarısına kadar devam eden görüşmede; taraflar, Irak petrolerinden % 10 hisse karşılığında, 500.000 İngiliz Sterlinini alma konusunda anlaşmaya varmışlardır.⁹⁹⁹ Böylece, Türkiye'nin hisse karşılığında alacağı para miktarı da çözüme kavuşturulmuş, geriye sadece hazırlanılan antlaşmanın imzalanması kalmıştır.

Taraflar arasında varılan anlaşmayı imzalamak amacıyla, Ankara görüşmelerinin son toplantısı 5 Haziran 1926 akşamı yapılmıştır. Tarafları temsil eden Tevfik Rüştü (Aras), Sir Ronald Lindsay ve Nuri Said Paşa Dışişleri Bakanlığı'nda bir araya gelmişlerdir. Toplantıda, imzalanacak antlaşmanın son şeklini incelemişlerdir. Taraflar arasındaki bütün meselelerde anlaşma sağlanmasına ve antlaşmanın kısa sürede imza edilmesi beklenmesine rağmen, toplantı uzun süre devam etmiştir. Tevfik Rüştü (Aras)'ın

⁹⁹⁴ Milliyet, 25 Mayıs 1926, s.1.

⁹⁹⁵ Ömer Kürkçüoğlu, a.g.e., s.318.

⁹⁹⁶ “Musul İtilâfnâmesi Hazırlandı”, Cumhuriyet, 30 Mayıs 1926, s.1.

⁹⁹⁷ Cumhuriyet, 2 Haziran 1926, s.1.

⁹⁹⁸ “Irak Murahhasları Dün Şehrimize Geldi”, Hâkimiyet-i Milliye, 3 Haziran 1926, s.1.; Vakit, 3 Haziran 1926, s.1.

⁹⁹⁹ Mim Kemal Öke, a.g.e., s.176.;

Irak petrollerinin %10'u karşılığında İngiltere'den alınacak para miktarını son anda artırma gayretleri ve Sir Ronald Lindsay'ın buna direnmesi, toplantının uzamasına sebep olmuştur. Sir Ronald Lindsay'ın 500. 000 İngiliz Sterlininde direnmesi üzerine antlaşma 5 Haziran 1926 gece yarısında imzalamışlardır.¹⁰⁰⁰ “*Türkiye, İngiltere ve Irak Hükûmetleri Beyninde Mün’akid Hudûd ve Münâsebât-ı Hemcivâri Mu’âhedenâmesi*”¹⁰⁰¹ adıyla imzalanan bu antlaşma, Türk basını tarafından “*Musul İtilâfınâmesi*” veya “*Musul Mu’âhedenâmesi*” adıyla okuyucularına duyurulmuştur.

Türkiye, İngiltere ve Irak Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması; üç bölüm ve bir ekten oluşmaktadır. Antlaşmanın ilk bölümünde, Türkiye ve Irak arasındaki sınır ele alınmış ve beş madde ile tespit edilmiştir. İkinci bölümde, Türkiye ve Irak arasındaki iyi komşuluk ilişkileri ele alınmış ve sekiz madde ile düzenlenmiş, üçüncü bölümde ise, genel hükümleri düzenleyen beş maddeye yer verilmiştir. Toplam on sekiz maddeden oluşan Ankara Antlaşması'nın sonuna konulmuş olan ekte ise, tespit edilen Türk-İrak sınırı yani Brüksel Hattı ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur. “*Madde-5: Tarfeyn-i ‘âkıdeynden her biri birinci maddede tasrîh edilen hatt-ı hudûdu kat’i ve taarruzdan masûn olmak üzere kabul ve bunu ta’dîle ma’tûf her türlü teşebbüsten tevakkû emeyi taahhüd eyler.*”¹⁰⁰² Yani taraflar, bu sınırı kesin olarak kabul etmişler, bunu değiştirmeye yönelik her türlü girişimden kaçınacaklarına ilişkin söz vermişlerdir. Bu da bir anlamda, Türkiye, Irak ve İngiltere'nin izni, onayı olmadan sınır değişikliğinin olamayacağı anlamını taşımıştır.

“*Madde-14: Her iki memleket arasında menâfi’-i müstereke sabası tevsi’ etmek maksadyyla Irak Hükûmeti işbu mu’âhedenin mevki’-i meriyete vaz’i tarihinden itibaren yirmi beş sene müddetle bervech-i zîr alacağı â’datın yüzde onunu Türkiye Hükûmeti’ne tesviye edecektir.*”

a) 14 Mart 1925 tarihli imtiyâz mukavelenâmesinin onuncu maddesi mücebince “*Turkish Petroleum Company*”den, b) Bâlâdaki imtiyâz mukavelenâmesinin altıncı maddesi mücebince petrol ibrâc edebilecek olan şirketlerden veya eşbâstan, c) Bâlâda zikredilen imtiyâzınâmenin otuz üçüncü maddesi mücebince teşekkül edebilecek olan mu’avin şirketlerden.”¹⁰⁰³ Böylece, Türkiye'nin, yirmi beş yıl süreyle Irak petrollerinden gelir sağlayacak olan üç kaynaktan, 25 yıl süreyle %10 petrol geliri alması resmen onaylanmıştır. Bazı önemli maddeleri üzerinde durulan Musul Antlaşması'nın ekinde ise, antlaşmanın birinci maddesinde yer alan Türk-İrak sınırına yani Brüksel Hattı'na açıklık getirilmiştir.

Tarafların antlaşmayı imzalamasından hemen sonra, Sir Ronald Lindsay ve Said Nuri tarafından Tevfik Rüştü (Aras)'a bir nota verilmiştir. Antlaşmanın bir parçası olarak verilen ve 14. maddesine ek bir ek hüküm getiren bu notada; antlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren 12 aylık bir süre içerisinde, Türkiye Hükûmeti, 14. maddede öngörülen %10 hissesini sermayeye çevirmek istediği takdirde, Irak Hükûmeti'ne haber verecek, Irak Hükûmeti de bu ihbar yapıldıktan sonraki 30 gün içinde, bu maddenin yerini almak üzere, Türkiye'ye 500.000 İngiliz lirası ödeyecektir. Ayrıca, Türkiye'nin elindeki hissesini üçüncü bir tarafın teklif edebileceği yüksek fiyatla elinden çıkarmaması da kararlaştırılmıştır. Böylece, hem 14. maddenin uygulanma şekline açık-

¹⁰⁰⁰ “Musul Mu’âhede’si Tam Nisfû’l-leyfide İmza Edildi”, Cumhuriyet, 6 Haziran 1926, s.1. Vakit, 6 Haziran 1926, s.1.

¹⁰⁰¹ Antlaşmanın asıl metni için bakınız: “Musul Mu’âhede’si’nin Metni”, Cumhuriyet, 7 Haziran 1926, s.1-2.; “Türkiye, İngiltere ve Irak Arasında Hudûd ve Münasebât-ı Hemcivâri Mu’âhedenamesi’nin Metni”, Hâkimiyet-i Milliye, 7 Haziran 1926, s.1-2.; “Musul Mu’âhede’si’nin Esasları” İkdâm, 7 Haziran 1926, s.1.; “İmza Edilen Musul Mu’âhede’si’nin Metni”, Vakit, 7 Haziran 1926, s.1-2., Düstur, III. Ter-tib, Cilt:7, Ankara, 1944, s.1512-1519.; İsmail Soysal, a.g.e., s.304-320.

¹⁰⁰² “Musul Mu’âhede’si’nin Metni”, Cumhuriyet, 7 Haziran 1926, s.2.

¹⁰⁰³ Tahir Kodal, a.g.e., s.399.

lık getirilmiş, hem de Türkiye'ye bir seçenek sunulmuştur. Ancak, Türkiye bu öneriyi kabul etmeyecek ve petrol gelirlerinden %10'luk payını almayı tercih edecektir.

Cumhuriyet Halk Fırkası Grubu'nda 6 Haziran 1926'da görüşülen kabul edilen, bağrımıza taş basarak Musul'u İngiltere'nin mandası altındaki Irak'a bıraktık denilen, tartışılan Ankara-Musul Antlaşması, Türkiye- Fransa (Suriye ve Lübnan için) Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi'yle birlikte, 7 Haziran 1926'da T. B. M. M Genel Kurulu'na gelmiştir. Genel kurulda aleyhte ve lehte yapılan konuşmalardan sonra Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) “*Şark-ı Garîbde başlıca kuvveti temsil eden Türkiye Cumhuriyeti en esaslı mihver-i siyâseti milel-i mütemeddine arasında bir unsûr-ı intizâm ve terâkiki olarak çalışmak olduğundan cihânın ve şark-ı garîbin sulh ve huzûru ve Irak'ın istiklâl ve saâdeti nâmına ve Büyük Britanya İmparatorluğu'yla münasebetimizi normal bir hâle getirmek için yegâne muallak kalan arâzi mes'elesinde fedakârlığa katlandık.*”¹⁰⁰⁴ diyerek, Türk Hükûmeti'nin içinde bulunduğu durumu ve politikasını net bir şekilde ortaya koymuştur.

Yapılan tartışmalardan sonra, Ankara Antlaşması için oylamaya geçilmiştir. Antlaşmanın kabul edilmemesi yönünde bir izlenim içerisinde olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası milletvekilleri oylamaya katılmamıştır.¹⁰⁰⁵ Oylama sonrasında, “*Türkiye, İngiltere ve Irak Hükûmetleri Beyninde Ankara'da Akdolan Hudûd ve Münasebâtı Hasene-i Hemcinârî Mu'âhedenâmesi Hakkında (1/981) Numaralı Kanun Lâyhısı ve Hâriciye Encümeni Mazbata'sı*” ve “*Türk-Fransız (Suriye ve Lübnan için) Dostluk ve İyi Komşuluk Sözleşmesi*”¹⁰⁰⁶, 143 kabule karşı 2 oyla T. B. M. M. tarafından kabul edilmiştir. Ayrıca, oylamada 1 oy da geçersiz sayılmıştır.¹⁰⁰⁷ Yaklaşık dokuz yıllık bir savaşın ardından, hem maddî hem de manevî yönden yıpranmış olan Türkiye, Musul meselesi nedeniyle yeni bir savaş göze alamamış, Musul'u “*bağrına taş basarak*” bırakmak zorunda kalmıştır.¹⁰⁰⁸

Nuri Paşa Es-Seyyid'in Bağdat'a dönmesinin ardından, Irak Meclisi, Musul Antlaşması'nı imzalamak amacıyla 14 Haziran 1926'da toplanmıştır. Nuri Paşa Es-Seyyid'in, Ankara görüşmeleri ve Musul Antlaşması hakkında bilgiler vermesinin ardından, Türk- İngiliz- Irak Antlaşması oy çokluğu ile kabul edilmiştir.¹⁰⁰⁹ Musul Antlaşması'nın Irak Meclisi'nde kabul edilmesinden sonra Başbakan Abdül-Hasan ülkede önemli bir kişi hâline gelmiş, halk sevinç gösterileri yapmış ve Musul'un Irak toprakları içerisinde kalmış olmasının mutluluğu yaşamıştır.¹⁰¹⁰

Ankara Antlaşması'nın Irak Meclisi tarafından onaylanmasının ardından, Türkiye'nin Irak petroleri üzerindeki %10'luk hissesinden 500.000 İngiliz Sterlini karşılığında vazgeçtiği haberleri Türk basınında yer almaya başlamıştır. Bunun üzerine Türk Hükûmeti harekete geçmiştir. Basında çıkan bu tür haberlerin yanlış olduğu, Türkiye'nin haklarından hiçbir şekilde vazgeçmediği belirtilerek, haberin “*tekezîb edilmesi*” yani yalanlanması görevi 17 Haziran 1926'da Anadolu Ajansı'na verilmiştir.¹⁰¹¹

¹⁰⁰⁴ “Büyük Millet Meclisi Suriye ve Irak ile Hudûd ve Komşuluk Mu'âhedesini Tasdik Etti”, Hâkimiyet-i Milliye, 8 Haziran 1926, s.1.; Tevfik Rüştü Aras, Lozan'ın İzlerinde 10 Yıl, İstanbul 1935.s.39-40.; Kâzım Öztürk, (Haz.), Türk Parlamento Tarihi, T. B. M. M.-II.Dönem, 1923-1927, II. Cilt, Ankara 1993, s.281.; “Musul Mu'âhedesini”, Vakit, 8 Haziran 1926, s.2.

¹⁰⁰⁵ Ali Fuat Cebesoy, General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasî Hatıraları, İstanbul 1957, s.188.

¹⁰⁰⁶ Bu sözleşmenin tamamı ve ek protokoller için bkz. T.C.D.B., a.g.e., s.127-133.; İsmail Soysal, a.g.e., s.285-303.

¹⁰⁰⁷ Cumhuriyet, 8 Haziran 1926, s.1.; a.g.m., Vakit, 8 Haziran 1926, s.2.

¹⁰⁰⁸ Abdülâhat Akşin, Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi, Ankara 1966, s.9.

¹⁰⁰⁹ Vakit, 16 Haziran 1926, s.1.

¹⁰¹⁰ Vakit, 22 Haziran 1926, s.1.

¹⁰¹¹ Milliyet, 18 Haziran 1926, s.1.; Vakit, 18 Haziran 1926, s.1.; Tahir Kodal, a.g.e., s. 420.

Bunun üzerine Anadolu Ajansı tarafından bu haber yalanlanmış, Türkiye Irak petrol gelirlerinden alacağı %10'luk hissesinden vazgeçmeyeceği Türk ve dünya kamuoyuna ilan edilmiştir. Ancak, bu yanlış haber o kadar etkili olmuştur ki, Musul meselesini ele alıp inceleyen eserlerin çoğunda, Türkiye'nin 500. 000¹⁰¹² İngiliz Sterlini karşısında haklarından vazgeçtiği bilgisi verilmiştir.¹⁰¹³ Fakat, çalışma süremizi kapsayan dönemle ilgili olarak yapmış olduğumuz araştırma sonrasında, Musul Antlaşması'nın adından 14. maddeye ilişkin ek nota ile Türkiye'ye tanınan bu hakkın kullanıldığına, Türkiye'nin böyle bir istekle Irak Hükümeti'ne başvurduğuna dair herhangi bir - bu yanlış haber dışında- belgeye ve açıklamaya rastlanılmamıştır. Bu nedenle Türkiye, Türkiye Irak petrol gelirlerinden ilk payını 1931 yılında almış 1954 yılına kadar da düzenli olarak Irak petrol gelirlerindeki payını almaya devam etmiştir.¹⁰¹⁴ Ancak, ödemesi gereken bazı yıllara ilişkin kâr payları ödenmemiş ve Türkiye hâlâ alacaklı durumdadır.

Sonuç

Yaklaşık dokuz yüz yıl Türk toprağı olan Musul, I. Dünya Savaşı'ndan güçlenerek çıkan İngiltere tarafından, hem Mondros Mütarekesi hükümlerine, hem de uluslararası savaş hukûkuna aykırı bir şekilde işğâl edilmiştir. Orta Doğu'daki petrolerin paylaşımının I. Dünya Savaşı'nın en önemli sebeplerinden biri olması nedeniyle İngiltere, işğâlin ardından Musul'u elinde tutabilmek amacıyla her türlü diplomasi yöntemine başvurmuştur. Özellikle de bölgede çoğunluğu oluşturan Kürtleri kullanarak çeşitli vaatlerle yanına çekmeye çalışmıştır. Musul gibi diğer Anadolu şehirlerinin de, emperyalist devletler veya onların yandaşları tarafından işğâl edilmesinden sonra, Mustafa Kemal (Atatürk) ve arkadaşları önderliğinde başlayan Millî Mücadele'de, Misâk-ı Millî sınırları içerisinde yer alan Musul'la, o günkü şartlara rağmen sonuna kadar ilgilenilmiş, ancak buranın İngilizlerden alınması gerçekleştirilememiştir.

Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasından sonra batılı devletlerle “*Şark meselesinin*” halledilmesi konusunda Lozan'da masaya oturulmuştur. Lozan'da Türkiye'yi temsil eden İsmet (İnönü), Misâk-ı Millî sınırları içerisinde olan Musul'un; siyasi, etnografik, stratejik, coğrafi ve iktisadi sebeplerden dolayı Türkiye'ye verilmesini, hem özel görüşmelerde, hem de resmî görüşmelerde istemiştir. Ancak, Türkiye'nin bu haklı isteğine İngiliz temsilcisi Lord Curzon karşı çıkmış ve Musul'un mandateri olduğu Irak'a bırakılmasını savunmuştur. Türkiye'nin Musul üzerinde haklarından vazgeçmesi ve İngiltere'nin takip etmiş olduğu politika nedeniyle, taraflar bazı tekliflerde bulunmuşlardır. Türkiye, Cemiyet-i Akvâm önderliğinde dünyanın başka yerlerinde de yapılan ve Wilson ilkelerine uygun olan halkoyuna başvurulması yönteminin, Musul'da da uygulanmasını teklif etmiştir. Ancak, Türkiye'nin bu teklifi kabul edilmemiş, Türk basınının ifadesiyle “*İngiltere şeytandan kaçır gibi*” bu tekliften kaçmış, Musul halkını

¹⁰¹² Lord Kinross Türkiye'nin haklarından 100. 000 Sterlin karşılığında vazgeçtiğini ileri sürmüştür. Bkz. Lord Kinross, Atatürk, Bir Milletın Yeniden Doğuşu, (Çev.: Necdet Sander), İstanbul 1994, s.478.

¹⁰¹³ Türk bilim çevrelerinin böyle bir sonuca varmalarında, Lord Kinross tarafından yazılan, 1966 yılında Türkçe'ye çevirilen ve yukarıda adı geçen kitabın büyük etkisi olmuş, bu yanlışlık o tarihten itibaren devam ettirilmiştir. Bu konuda bkz. T.C.D.B., a.g.e., s.109.; İsmail Soysal, a.g.e., s.307.; Kemal Melek, a.g.e. s.56.; Durmuş Yılmaz, Misâk-ı Millî'ye Göre Musul, Konya 1995, s.125.

¹⁰¹⁴ Hikmet Uluğbay, İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik, Ankara 1995, s.261. Baskın Oran (Editör), Türk Dış Politikası, İstanbul 2001, s.269.; Feridun Ergin, “Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri”, AAMD., Cilt: VII, Sayı: 20, Ankara 1991, s.173.; Nevin Coşar, “Musul Petrollerinden Türkiye Bütçesine Gelen Paralar”, Toplumsal Tarih, Sayı:2, İstanbul 1997, s.15-16.

câhillikle suçlayarak, bu yöntemin uygulanamayacağını ileri sürmüştür. Buna karşılık, Musul meselesinin Cemiyet-i Akvâm'a havale edilerek, O'nun hakemliğinde bir çözüm şeklinin bulunmasını istemiştir. İsmet (İnönü)'nün Musul'u almadan antlaşmayı asla imzalanmayacağını beyan etmesinden sonra, Lozan Konferansı kesintiye uğramıştır.

Uzun tartışmaların ardından Mustafa Kemal (Atatürk)'ün, İsmet (İnönü) ve hükûmetten yana tavır koymasıyla mesele çözüme kavuşturulmuş, malî, iktisadî, idarî ve adlî meselelerde, Türkiye ve Türk milletinin “*tam bağımsızlığın*” sağlamak amacıyla elde edilmesi zor olan konularda ılımlı politika takip edilmiş, bu nedenle Musul meselesi ikinci plâna alınarak, barış girişimlerine devam edilme kararı verilmiştir. Ayrıca, Musul'un bağımsız bir Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasını engellememesi ve diğer konularını çözüme kavuşturmuş Türkiye'nin, bu mesele için İngiltere'yle daha güçlü bir şekilde mücadele edebileceği düşünülerek, Musul meselesinin Lozan'ın ikinci döneminde ele alınması kararlaştırılmıştır. Bunun için Musul meselesi, Lozan'ın ikinci döneminde görüşülmemiştir. Ancak, Bu meselenin Türkiye ve İngiltere arasında ne şekilde görüşüleceği karara bağlanmıştır. Buna göre; Türkiye ile Irak arasındaki sınır, Lozan Antlaşması'nın yürürlüğe girmesinden soraki dokuz ay içerisinde Türkiye ve İngiltere arasında dostça çözümlenmeye çalışılacaktır. Öngörülen bu süre içerisinde iki hükûmet arasında bir anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ne götürülecektir. Böylece, Musul meselesinde bir çözüme varılamamış ve anlaşmazlık Lozan sonrasına bırakılmıştır.

Lozan Antlaşması gereği olarak iki ülke temsilcileri, İstanbul'da Haliç Konferansı'nda bir araya gelmişlerdir. Türkiye, Lozan'dan itibaren ileri sürmüş olduğu gerekçelere dayanarak eski Musul Vilâyeti'nin tamamını-ki Süleymaniye ve Kerkük'te bu sınırlar içerisinde bir kez daha istemiştir. Ancak, İngiltere, Türkiye'ye ve Türk milletine karşı takip etmiş olduğu emperyalist politikasında herhangi bir değişiklik yapmamıştır. Din ve ırk temeline dayalı olarak azınlıklar politikasına devam etmiş, Türklerin bölgedeki Hıristiyanlara kötü davranışlarda bulunduğunu ileri sürerek, Nasturilere yurt sağlanması amacıyla bazı isteklerde bulunmuştur. Bu nedenle, Musul'u Türkiye'ye geri vermeğe yanaşmadığı gibi, hiçbir şekilde gündemde olmayan, Lozan'da bahsi bile geçmeyen ve Türkiye'nin mevcut sınırları dâhilinde olan Hakkari'yi de istemiştir. İngiltere'nin, damdan düşer gibi böyle bir istekte bulunması nedeniyle Haliç Konferansı'nda Musul meselesi doğru-dürüst görüşülüp tartışılmamıştır. Azınlık hak ve özgürlüklerini bahane eden İngiltere, bu manevrayı bilerek ve isteyerek yapmış, Musul meselesinin bir an önce kendi kontrolü altındaki Cemiyet-i Akvâm'a gelmesi amacını gütmüştür. Türkiye'nin, bu isteği hiçbir şekilde kabul etmeyeceğini ve Musul üzerindeki haklarından vazgeçmeyeceğini bildirmesinin ardından, Haliç Konferansı asıl gündemine dahi geçmeden sonuçsuz kalmıştır.

Haliç Konferansı'nın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Türkiye, üyesi bulunmadığı ve fazla da güvenmediği Cemiyet-i Akvâm'a gitmek istememiş, meselenin yine ikili görüşmeler yoluyla çözülmesini istemiştir. Ancak, İngiltere, Irak'ta insan haklarını geliştirmek, geri kalmış bölgelere medeniyet götürmek gibi emperyalizmin klasik görüntüsünü sergileyerek, Irak'taki mandaterliğini meşrulaştırdıktan sonra, dokuz aylık sürenin dolması nedeniyle, Cemiyet-i Akvâm'a başvurmuş ve Musul meselesinin gündeme alınmasını istemiştir. Bu isteğin hemen ardından, Nasturilerin Türkiye'ye karşı ayaklanmasını desteklemiş, Cemiyet-i Akvâm'a gitmekte direnen Türkiye'yi zor durumda bırakmıştır.

Cemiyet-i Akvâm'daki görüşmelerde Türkiye, Lozan'dan itibaren ileri sürmüş olduğu görüşlerini tekrarlamış, Musul'un Türkiye'ye verilmesi gerektiğini savunmuştur.

Aynı şekilde İngiltere de, hiçbir haklı gerekçesi olmayan, görüşlerinde ısrar etmiştir. Bunun üzerine Cemiyet-i Akvâm, Musul'da araştırma yapacak bir komisyon kurmuştur. Bu arada, iki ülke Musul nedeniyle yeniden savaşın eşiğine gelmiştir. Ancak, Türkiye, I. Dünya Savaşı'ndan dünyanın jandarması olarak çıkan ve belirlemiş olduğu politikaya bütün devletlerin uymakta olduğu İngiltere'ye karşı, tek başına yeni bir savaş göze alamamıştır. Bu gerginlik “Brüksel Hattı”nın kabul edilmesiyle sonuçlanmıştır. Türkiye aleyhine oluşan şartlar altında çalışmalarını tamamlayan Araştırma Komisyonu, Türk basınının ifadesiyle “*hangi niyetle yersen o tadı verebilen ve Muş'a benzeyen*” bir rapor hazırlamıştır. Raporda, Musul'un Türkiye'ye de, Irak'a da bırakılacağı dile getirilirken, Irak'a bırakılması ise, ön şarta bağlanmıştır. Buna göre; Türkiye, Musul üzerindeki hâkimiyet hakkından vazgeçmediği müddetçe, bu arazinin Irak'a dolayısıyla İngiltere'ye bırakılmasının söz konusu olamayacağı ifade edilmiştir. Ancak, Türkiye, Misâk-ı Millî sınırları içerisinde olan ve her açıdan haklı olduğu Musul konusunda net bir ifadenin kullanılmayarak, Anavatan'a bırakılmamasını protesto etmiş ve raporu tanımamıştır.

İngiltere, Lozan'dan itibaren takip ettiği “*ayak sürümü*” ve hep bir yerlere “*havale etme*” politikasına bir kez daha başvurmuş, Nasturî meselesi nedeniyle etki altına almış olduğu komisyon üyelerinin de yardımıyla, Musul meselesinin Uluslararası Adalet Divanı'na gönderilmesini sağlamıştır. Türkiye, “*siyasî*” bir mesele olan Musul meselesinin “*hukukî*” bir kurumda görüşülemeyeceği gerekçesiyle, Adalet Divanı'na temsilci dahi göndermemiş, İngiltere'nin bu politikasını tepkiyle karşılamıştır. Uluslararası Adalet Divanı'nın vermiş olduğu “*Meclis, kararını oybirliği ile vermek zorundadır. Tarafların temsilcileri oylamaya katılacak, fakat oybirliğinin saptanmasında bunların oyları göz önünde tutulmayacaktır.*” şeklindeki, gayri hukukî bir kararın ardından, Cemiyet-i Akvâm Meclisi kararını açıklamış ve Musul'u, İngiltere mandası altındaki Irak'a bırakmıştır.

Bunun üzerine Türkiye, karara karşı sert tepki göstermiş, Türkiye'nin Musul üzerindeki egemenlik hakkının olduğu gibi devam ettiğini açıklamıştır. Türk basını ve kamuoyu da karara karşı aynı sertlikte cevap vermiş, protesto telgrafları çekilmiş, gösteri ve toplantılar yapılmıştır. Musul'un Türklüğü, Türkiye'den ayrılmazlığı, İngiltere'nin emperyalist politikası ve Cemiyet-i Akvâm'ın İngiltere'nin dümen suyunda hareket ettiği, Musul'un Anavatan'a dâhil edilmesinin ancak savaş yapılarak mümkün olabileceği yönünde sert yazılar kaleme alınmıştır. Ancak, Lokarno Antlaşması'ndan sonra Avrupa'da birlikteliği sağlayan İngiltere, Türkiye'ye karşı tutumunda herhangi bir değişikliğe gitmemiş, hatta Türkiye'yi uzlaşmaya itmek amacıyla, İtalya ve Bulgaristan ile ilişkilerine hız vermiş, Türkiye'yi güneyden ve batıdan çevirme politikası takip etmiştir. Türkiye ise, Cemiyet-i Akvâm'ın hemen ardından Sovyet Rusya ile “*dostluk ve saldırmazlık*” antlaşması imzalamışsa da, dünyanın câzibe merkezinin Londra olduğu bir dönemde, bu antlaşma etkili olamamıştır. Bu nedenle Türkiye, bu antlaşmaya güvenerek İngiltere ile yeni bir savaş göze alamamış, meselenin Cemiyet-i Akvâm'ın hakemliğinde değil de, daha önce yarım kalan ikili görüşme yoluyla çözümlenmesine rıza göstermiştir.

Böylece, Musul meselesinin son safhasına Ankara'da girilmiştir. Türkiye'nin doğu sınırlarının güvenliğinin sağlanmasının temel hedef sayılması ve buna öncelik verilmesi üzerine, Ankara'da yapılan ikili görüşmeler sonrasında, Musul Antlaşması 5 Haziran 1926'da imzalanmıştır. Buna göre; Nasturî ayaklanması nedeniyle ve bir oldu-bitti ile geçici olarak kabul edilmiş olan “*Brüksel Hattı*”, Türkiye ile Irak dolayısıyla İngiltere arasında sınır olarak kabul edilmiştir. Bu kararla, Misâk-ı Millî sınırları içerisinde ve “*Türkiye'nin ezâ-yı mütemmimesinden*” olan Musul, sınırlarımızın dışında kalmış, İngiltere tarafın-

dan petrol gelirlerine el konulmak şartıyla Irak'a hediye edilmiştir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki, İngiltere'nin bölgede takip etmiş olduğu, hem sanayisi, hem de donanması için gerekli olan petrolü merkeze alan sömürgeci petrol siyaseti, Musul'un elden çıkmasında büyük rol oynamıştır. Bölgedeki petrolün paylaşımının ne kadar önemli olduğunu anlamak için günümüzde Orta Doğu'da cereyan eden olaylara bakmamız yeterli olacaktır. O günlerde olduğu gibi günümüzde de, bu bölgedeki petrol, sadece İngiltere için değil, Fransa, ABD hatta İtalya ve Almanya için çok önemli durumdadır. Bu nedenle bu güçler, böyle bir ekonomik ve stratejik hammaddeyi bünyesinde barındıran Musul'un Türkiye'nin eline geçmesine razı olmamışlardır. Bu nedenle, Musul Irak'a bırakıldıktan ve Irak petrolerine sahip olduktan sonra, "*Nasturî meselesi*", "*Yeşîdî meselesi*" "*İnsan hakları*", "*Irak'a medeniyetin götürülmesi*" her şeyden önemlisi "*Kürtlere özerklik verilmesi*" gibi politik araçlar, İngiltere tarafından bir anda unutulmuşlardır.

Musul'un Irak'a bırakılmasını kararlaştıran Ankara Antlaşması, Türk basını tarafından daha sağduyulu ve gerçekçi bir biçimde ele alınıp değerlendirilmiştir. Yazılan yazı ve yapılan yorumlarda; "*Musul kaybedilen bir vatan parçası olarak değil de, kurtarılmayan bir vatan parçası*" olarak görülmüş, Türkiye'nin içinde bulunduğu imkânsızlıklar nedeniyle, Musul'dan vazgeçmek zorunda kaldığı, fakat Türkiye Cumhuriyeti'nin burası üzerindeki hâkimiyet hakkının devam edeceği beyan edilmiştir. Türkiye'nin Ankara Antlaşması'nı imzalayarak, başına taş basıp, Musul'u Irak'a bırakmasının pek çok sebebinin olduğu belirtilerek, bu sebeplerin başında; Türk diplomasisinin ve hukûkî yetersizliğinin değil de, Mondros Mütarekesi'nden sonra bölgede yeteri kadar askerî birliğe sahip olunmasına rağmen, İngilizlerle savaşı göze alamayan ve Musul'u İngilizlere terk eden Osmanlı Devleti idarecilerinin ve bölgedeki konutanların tutumunun etkili olduğu ifade edilmiş, -bu durum daha sonra Mustafa emal (Atatürk) tarafından Büyük Nutku'nda da dile getirilecek ve Ali İhsan (Sabis)'in tutumu eleştirilecektir.- Cumhuriyet Hükûmeti'nin Musul için elinden gelen her şeyi yaptığının altı çizilmiştir.

Ankara Antlaşması ya da Musul Antlaşması'yla Türkiye'ye teselli armağanı olarak, yirmi beş yıllığına Irak petrol gelirlerinin %10'nu verilmiştir. Yeni savaştan çıkmış, ekonomik açıdan desteğe ihtiyacı olduğu bilinen ve Düyûn-ı Umumiye borçları olan Türkiye'ye, istediği takdirde bu hissesinden 500.000 İngiliz Sterlini karşılığında vazgeçebileceği seçeneği de sunulmuş, ancak Türkiye bu hakkını kullanmamıştır. Bu nedenle petrol gelirlerinden alacağı kâr payını 1952 yılına kadar almaya devam etmiştir. Ancak, bu süre içerisinde Türkiye'ye ödenmesi gereken 5,5 milyon Sterlinin (Türk parası-Sterlin paritesine göre) sadece 3,5 Sterlini ödenmiştir. Bu nedenle, İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nden 28 Haziran 1914'te elde etmiş olduğu ve hiçbir hukûkî dayanağı olmayan imtiyaza sıkı sıkıya sarıldığı, buna dayanarak Musul petroleri üzerinde hak sahipliğine soyunduğu göz önüne alınırsa, Türkiye Cumhuriyeti'nin, uluslararası niteliğe sahip Musul Antlaşması'ndan doğan haklarının devam ettiğini ve geriye kalan 2 milyon Sterlinin ödenmesi gerekmektedir.

Türkiye, Musul'un Anavatan'dan ayrılmasından sonra, bölgedeki Türk nüfusunun Türkiye'ye geçmesine -bazı milletvekilleri ve Musul meselesi nedeniyle İngiliz-Irak baskısı altında olanlar hâric-razı olmamış, demografik yapının değişmesini istememiştir. Bu tutum, daha sonra Hatay'ın Anavatan'a katılması sırasında demografik yapının etkili olduğu düşünülürse- yerinde bir politikadır. Ancak, Türkiye, Misâk-ı Millî sınırları içerisinde olan Musul'u, Hatay gibi Anavatan'a katmak gibi bir dünya dengesini ve desteğini hiçbir zaman net bir şekilde yakalayamamıştır, yakaladığı anlarda da riski göze alan liderler ve yöneticiler söz konusu olmamıştır.

KAYNAKÇA

- (ALTINAY), Ahmet Refik, *Sabâif-i Muzafferiyât-ı Osmâniye*, Kütüphane-i Askerî, İstanbul, 1325 (1909).
- (ATATÜRK), Mustafa Kemal, *Nutuk 1919-1927*, Ankara 1989.
- “Baş Murahhasımız Fethi Bey’in Musul Mes’esi Hakkında Cemiyet-i Akvâm’a Tevdi Eylediği Muhtıra”, *Tanin*, 19 Eylül 1924.
- “*Buharâ*”, İ.A., Cilt:2, İstanbul 1961.
- “Büyük Millet Meclisi Suriye ve Irak ile Hudûd ve Komşuluk Mu’âhedesini Tasdik Etti”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 8 Haziran 1926.
- “Cemiyet-i Akvâm’da Musul Mes’esi”, *Tanin*, 11 Ekim 1924.
- “Cenûb Hudûdlarımızda Mühim Hâdiseler”, *Vakit*, 19 Mart 1926.
- “Cenûb Hudûdumuzda Tenkilât”, *Cumhuriyet*, 26 Mart 1926.
- “Cevad Paşa’nın Beyânâtı”, *Akşam*, 4 Nisan 1925.
- “Çay Ada İhtilâfını Müdâfa’aya Giden Hey’etimiz”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 10 Mart 1926.
- “*Devletler Tarafından Lozan Konferansı’nda Hey’et-i Murahhasamıza Tevdi Edilen Mu’âhede-i Sulhiyye Projesi’nin İhtivâ Ettiği Maddeler*”, İkdâm, 3 Şubat 1923.
- “Dünkü Mülâkât”, *Cumhuriyet*, 29 Aralık 1925.
- “Efsâne Mes’esi Hakkında”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 13 Aralık 1925.
- “Haliç Konferansı Çıkmaz Bir Yola Girdi”, *Tanin*, 25 Mayıs 1924.
- “Hararetlî Celsenin Açılan Sahifeleri”, *İkdâm*, 11 Aralık 1925.
- “Irak Murahhasları Dün Şehrimize Geldi”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 3 Haziran 1926, s.1.; *Vakit*, 3 Haziran 1926..
- “Irak’ın Yabancı Kralı Fayçal Memleketi İngilizlere Nasıl Sattı?”, *Tan*, 6 Mart 1923.
- “İmza Edilen Musul Mu’âhede’sinin Metni”, *Vakit*, 7 Haziran 1926.
- “İngiliz Hâriciyesi İstanbul Sefareti’ne Cevabımızı Tebliğ Etti”, *Vakit*, 7 Ocak 1926, s.1.
- “İngiliz Hey’et-i Murahhasası Londra’dan Ta’limât İstemiştir” *Tanin*, 26 Mayıs 1924.
- “İngiliz Sefiri İstanbul’a Geliyor”, *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1926.
- “İngiliz Sefiriyle Müzâkereye Devâm Ediliyor”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 22 Nisan 1926.
- “İngilizler Irak Petrollerinden Amerikalılara Hisse Verdiler”, *Milliyet*, 12 Mayıs 1926.
- “İstanbul Konferansı’ndan Cemiyet-i Akvâm’a”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 8 Haziran 1924.
- “Ma’hud Hafî Celse”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 17 Aralık 1925.
- “Musul Da’vasına Petrol İhtirası Karıştı mı”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 22 Şubat 1926.
- “*Musul Hakkındaki Müzâkerenin Bir Hülâsası*”, *Vakit*, 17 Mayıs 1924.
- “Musul İ’tilâfnâmesi Hazırlandı”, *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1926.
- “Musul Konferansından Mâba’âd”, *Cumhuriyet*, 8 Haziran 1924.
- “Musul Mes’esi Hakkında Tan Ne Diyor?”, *İkdâm*, 15 Ocak 1926.
- “Musul Mes’esi”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 10 Ağustos 1925.
- “Musul Mes’esinde Cemiyet-i Akvâm’ın Hakemliği Ne Netice Verebilir”, *Tanin*, 25 Mayıs 1924.
- “Musul Mes’esinde Murahhaslarımızın Nokta-ı Nazarı Değişmemiştir”, *Vakit*, 22 Mayıs 1924.
- “Musul Mes’esinin Son Safhası”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 5 Haziran 1924.
- “Musul Mu’âhede’si Tam Nisfû’l-leylde İmza Edildi”, *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1926, s.1. *Vakit*, 6 Haziran 1926.
- “Musul Mu’âhede’sinin Esasları” *İkdâm*, 7 Haziran 1926.
- “Musul Mu’âhede’sinin Metni”, *Cumhuriyet*, 7 Haziran 1926.
- “Musul Mu’âhede’sinin Metni”, *Cumhuriyet*, 7 Haziran 1926.

- “Musul Mu’âhede’si”, *Vakit*, 8 Haziran 1926.
- “Musul Müzakerâtı İnkıta’ a mı Uğradı?”, *İkdâm*, 3 Haziran 1924.
- “Musul Müzâkerâtı Kat’î Safhasında”, *Vakit*, 23 Nisan 1926.
- “Musul Müzâkeresi ve Hukûk Komedileri!”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 21 Eylül 1925.
- “Musul Müzâkeresinde Bulunan Tarz-ı Hâl”, *Vakit*, 10 Aralık 1925.
- “Musul Müzâkeresinin Müştereken İdâresi Teklifi mi?”, *İkdâm*, 30 Aralık 1925.
- “Musul Petrolleri Hakkında”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 26 Nisan 1926.
- “Musul Raporundaki Taksım Projesi”, *Vakit*, 16 Ağustos 1925.
- “Musul Tahkîk Komisyonu’nun Cemiyet-i Akvâm’a Verdiği Rapor”, *İkdâm*, 16 Ağustos 1925.
- “Musul’a Dâir Akvâm Meclisi’nin Karârından Sonra..”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 20 Aralık 1925.
- “Musul’a Giden Cemiyet-i Akvâm Hey’eti”, *İkdâm*, 4 Kasım 1925.
- “*Musul-Suriye*”, *İkdâm*, 28 Ocak 1923.
- “Müttefik Projesi Hakkında Tafsîlât”, *Anadolu’da Yeni Gün*, 31 Ocak 1923.
- “Müzâkere Nasıl Cereyân Etti”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 22 Eylül 1925.
- “Süryaniler”, *Türk Ansiklopedisi*, Cilt: 30, Ankara 1981.
- “Türkiye, İngiltere ve Irak Arasında Hudûd ve Münasebât-ı Hemcivâri Mu’âhedenamesi’nin Metni”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 7 Haziran 1926.
- “Üçler Komitesi’nde İhtilâf Var...”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 11 Aralık 1925.
- “Yola Çıkarken” *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1925.
- A Committee of Officials, *An Introduction to the Past and Present of the Kingdom of Iraq*, Baltimore, USA, 1946.
- A., “Cemiyet-i Akvâm Meclisi’ne Aid İlk İntiba’lar”, *Vakit*, 1 Ekim 1924.
- ADAMOF, E. E., *Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu’nun Taksimi Planı*, (Çev.: Hüseyin Rahmi, Sadeleştiren: H. Mutluçağ), İstanbul 1972.
- Ağaoğlu Ahmed, “Mahkeme-i Adalet!”, *Hâkimiyet-i Millîye*, 22 Kasım 1925.
- Ahmed Cevdet, “Musul, İngiltere, Fransa”, *İkdâm*, 11 Eylül 1925.
- AKŞİN, Abdülâhat, *Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara 1966.
- AKŞİN, Sina, “Kurtuluş Savaşında ve Lozan’da İngiltere ve Fransa ile İlişkiler”, *Lozan’ın 50. Yılına Armağan*, İstanbul 1978.
- ALTUĞ, Yılmaz, *Türk Devrim Tarihi Dersleri, (1919-1938)*, İstanbul 1975.
- Anadolu’da Yeni Gün Gazetesi*.
- ARAS, Tefik Rüşti, *Lozan’ın İzlerinde 10 Yıl*, Akşam Matbaası, İstanbul 1935.
- ARMAOĞLU, Fahir, “Tarihi Perspektif İçinde Misâk-ı Millî’nin Değerlendirilmesi”, *Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, Ankara, 1998, s.18.; Azmi Süslü, “Misâk-ı Millî”, *Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, Ankara 1998.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt: III, ATAM Yayını, Ankara 1989, s.82.
- ATEŞ, Toktamış, *Türk Devrim Tarihi*, İstanbul 1989.
- Ayın Tarihi*
- BAYATLI, Aydın, “*Irak Tarihine Kısa Bir Bakış*”, *Irak Türkleri Kültür ve Sanat Bülteni*, Sayı: 2, Ankara 1990.
- BAYATLI, Nilüfer, XVI. *Yüzyılda Musul Eyaleti*, Ankara 1999.
- Bugünün Diliyle Atatürk’ün Söylevleri*, (Çev.: Behçet Kemal Çağlar), Ankara 1968.
- CEBESÖY, Ali Fuat, *General Ali Fuat Cebesoy’un Siyasî Hatıraları*, Vatan Neşriyatı. İstanbul 1957.
- CEMAL, Behçet, *Şeyb Said İsyanı*, İstanbul 1955, s.76.
- COKE, Richard, *The Heart of the Middle East*, London 1925.

- COŞAR, Nevin, “Musul Petrollerinden Türkiye Bütçesine Gelen Paralar”, *Toplumsal Tarih*, Sayı:2, İstanbul 1997.
- Cumhuriyet Gazetesi*.
- ÇAY, Abdulhaluk, “Irak Türklerinin Tarihine Kısa Bir Bakış”, *Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri*, (Haz. Mahir Nakip-Ziyad Köprülü), Ankara 1987.
- ÇELİK, Mehmet, *Süryani Tarihi (I)*, Ankara 1996.
- Düstur*, III. Tertib, Cilt:7, Ankara 1944.
- ERGİN, Feridun, “Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri”, *AAMD.*, Cilt: VII, Sayı: 20, Ankara 1991.
- ERİM, Nihat, *Devletlerarası Hukûken ve SİYASİ Tarih Metinleri*, Cilt: I, Ankara 1953.
- ESİN, Necmettin, “Irak Türkleri”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976.
- EVANS, Laurence, *Türkiye'nin Paylaşılması 1914-1924*, (Çev.: Tevfik Alanay), İstanbul 1972.
- FREEN, W. H. C.; *Cristianity in Middle East*, (General Editör: A. J. Arbery), Cambridge University Press, 1969.
- Gen. Kur. ATASE, *Türk İstiklâl Harbi, Güney Cephesi*, Cilt: IV, Ankara 1966.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Birinci Büyük Millet Meclisi*, Ankara 1970.
- GOLOĞLU, Mahmut, *Türkiye Cumhuriyeti-1923*, Ankara 1971.
- GOTTLIEB, W. W., *Studies in Secret Diplomacy During the First World War*, Londra 1957.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Musul Misâk-ı Millî'ye Dâhil midir, Değil midir?”, *Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, ATAM Yayınları, Ankara 1998.
- Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi*.
- HALLI, Reşat, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ayaklanmalar (1924-1938)*, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmî Yayınları, Serî No:8, Ankara 1972.
- Haşim Nahid, “Musul'da Re'y-i 'Ämme”, *Hâkimiyet-i Milliye*, 13 Eylül 1925.
- HOLT, P. M., *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922*, London 1966.
- HONİNGMAN, E., “Musul”, *İslam Ansiklopedisi (İ.A.)*, Cilt: VIII, İstanbul 1958.
- HOWARD, Harry N., *The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923*, New York 1966.
- HUREWİTZ, J. C., *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1914-1956*, Vol. II, New York, 1958.
- Hüseyin Cahid, “İmzadan Sonra”, *Tanin*, 25 Temmuz 1923.
- İkdam Gazetesi*
- İMAMZÂDE, Meryem, *Irak Dosyası*, İstanbul 1986.
- İNÖNÜ, İsmet, *Hatıralar*, (Haz.: Sabahattin Selek), II. Kitap, İstanbul 1987.
- KAYMAZ, Nejat, “Misâk-ı Millî Üzerine Yapılan Tartışmalar Hakkında”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Cilt: III, Ankara 1976.
- KİNROSS, Lord, *Atatürk, Bir Milleti Yeniden Doğuşu*, (Çev.: Necdet Sander), İstanbul 1994.
- KİTAPÇI, Zekeriya, “İslâmın İlk Devirlerinde Arap Şehirlerine Yerleştirilen İlk Türkler”, *Türk Kültürü*, Yıl:10, Sayı:112, Şubat 1972.
- KODAL, Tahir, *Paylaşılmayan Toprak, Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, İstanbul 2005.
- KOLUMAN, Aziz, *Ortadoğu'da Süryanilik*, Ankara 2001.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1963.
- KUNT, Metin, *Sancaktan Eyalet*, İstanbul 1978.

- KURAN, Ercüment, “Musul Meselesi (1515-1926)”, *Irak Türkleri Sempozyumu Tebliğleri*, (Haz. Fahir Nâkip-Ziyad Köprülü), Ankara 1987.
- KURAT, Yuluğ Tekin, *Osmanlı Devletinin Paylaşılması*, Ankara 1983.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara 1982.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer, *Türk-İngiliz İlişkileri (1919-1926)*, Ankara 1978.
- Lozan Konferansı’nda Musul ve Kürt Meselesi (III), *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 31, Ağustos 1987.
- LÜLECİ, Taner, “Misâk-ı Millî Bibliyografyası”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, Ankara 1998.
- M.M.Z.C., Devre: 4, Cilt: I, İctima Senesi:1, İctima-i Fevkalâde, 11. İnikad, 17 Şubat 1336 (1920), T.B.M.M. Basımevi, Ankara 1992.
- MARUFOĞLU, Sinan, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak (1831-1914)*, İstanbul 1998.
- Mecidi Sadreddin, “Tarihe Karışan Haliç”, *İkdâm*, 9 Haziran 1924.
- Mehmed Asım, “İngiltere’ye Cevabımız”, *Vakit*, 15 Ocak 1926.
- Mehmed Asım, “Mes’elede Harb Tehlikesi”, *Vakit*, 14 Eylül 1925, s.1.
- Mehmed Asım, “Müzâkerenin İnkişâfı”, *Vakit*, 23 Mayıs 1924.
- MELEK, Kemal, “Türk-İngiliz İlişkileri (1890-1926) ve Musul Petrolleri”, (Derleyen: Esat Çam), *Türk Dış Politikasında Sorunlar*, İstanbul 1989.
- MELEK, Kemal, *İngiliz Belgeleriyle Musul Sorunu (1890- 1926)*, İstanbul 1983.
- MERAY, Seha L., (Çev.), *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Takım: I, Cilt: I, Kitap: I, Ankara 1969.
- MERAY, Seha-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküş Belgeleri, Mondros Bırakılması, Sevr Antlaşması ile İlgili Belgeler*, Ankara 1977.
- Milliyet Gazetesi*
- Mim Kemal Öke, a.g.e., s.134.; “Taha Bey Kimdir?”, *Vakit*, 17 Mayıs 1924.
- Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu 1918- 1926*, Ankara 1992.
- MİNORSKY, Vladimir F., *Musul Sorunu*, (Çev.: Salim Şahin), İstanbul, 1998.
- MONROE, E., *Britain’s Moment in the Middle East 1914-1956*, Baltimore 1963.
- Mükrimin Halil Yınanç, “Akkoyunlular”, *İ.A.*, Cilt:I, İstanbul 1965.
- Nihat Erim, “Milletlerarası Daimî Adalet Divanı ve Türkiye II Musul Meselesi?”, *A.Ü.H.F.D.*, Cilt: III/ 2-4., Ankara 1946.
- NİKİTİNE, Bazal, “Nestûriler” *İ. A.*, Cilt: 8, İstanbul 1988.
- Nureddin, “Asilerin Bastırılması Bir Buçuk Aylık Bir Mes’ele”, *İkdâm*, 28 Şubat 1925.
- ORAN, Baskın (Editör), *Türk Dış Politikası*, İstanbul 2001.
- ORCAN, Aylin, *Irak Türklerinin Menşei ve Siyasî Tarihi (IX. ve XIII. Yüzyıllar Arası)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999.
- ÖZTÜRK, Kâzım, (Haz.), *Türk Parlamento Tarihi, T. B. M. M.-II. Dönem, 1923-1927*, II. Cilt, T. B. M. M. Vakfı Yayınları:2, Ankara 1993.
- PARMAKSIZOĞLU, İsmet, “Musul”, *Türk Ansiklopedisi*, Cilt:24, İstanbul 1976.
- PATTON, Douglas, *Badr Al-Din Lulu: Atabeg of Musul, 1211-1259*, University of Washington Press, March 1992.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Osmanlı Döneminde Irak’ın İdarî Taksimatı”, (İngilizce’den Türkçe’ye Çeviren: Mustafa Öztürk), *Belleten*, , Cilt: LIV, Sayı: 211, Ankara 1990.
- Siird Meb’usu Mahmud, “Tahrikât Devam Ediyor”, *Hâkimiyet-i Milliyet*, 13 Aralık 1925.

- SONYEL, Salâhi, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika II*, Ankara 1987.
- SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, I. Cilt (1920- 1945)*, Ankara 1989.
- ŞİMSİR, Bilâl N., *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, Ankara 1990.
- T. C. B. C. A., *Bakanlar Kurulu Kararları*, Yer No: 012/58/10
- T. C. B. C. A., *Bakanlar Kurulu Kararları*, Yer No: 6/1/269/ 513; *Vakit*, 27 Nisan 1924, s.1.
- T.B.M.M. *Gizli Celse Zabıtları (T.B.M.M. GCZ)*, Cilt: IV, Ankara 1985.
- T.B.M.M. Z. C., Cilt: I, Devre: I, İkinci Celse, Ankara, 1959.
- T.B.M.M.Z.C., Devre:II, İctima Senesi: III, Cilt: 19-20, Ankara, 1970.
- T.C.Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (T.C.B.D.A.G.M.), *Musul-Kerkük ile İlgili Arşiv Belgeleri (1525-1919)*, Ankara 1993.
- T.C.D.B., *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paketi (1923-1934)*, Ankara 1974.
- T.C.Dışişleri Bakanlığı (T.C.D.B.), *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Lozan (1922-1923)*, Ankara 1973.
- Tan Gazetesi*
- Tanin Gazetesi.*
- TANSEL, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt: I, İstanbul 1991..
- TUL, Ahmet Muaazez, "Orta Doğu'nun Jeopolitik ve Stratejik Durumu", *Orta Doğu*, Sayı: 7, İstanbul, Ekim-Kasım 1961.
- TURAN, Refik, "Misâk-ı Millî ve Atatürk'ün Lozan Sonrası Hedefleri" *Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, Ankara 1998.
- TÜRKMEN, Zekeriya, "Özdemir Bey'in Musul Harekâtı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri", *AAMD*, Cilt: XVII, Sayı: 49, Ankara 2001.
- UÇAROL, Rıfat, *Siyasî Tarih*, İstanbul 1985.
- ULUĞBAY, Hikmet, *İmparatorluktan Cumhuriyete Petropolitik*, Ankara 1995.
- URAN, Hilmi, *Hatıralarım*, Ankara 1959.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1969.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:II, Ankara 1988.
- Vakit Gazetesi*
- YALÇIN, E. Semih, "Misâk-ı Millî ve Lozan Belgelerinde Musul Sorunu", *Misâk-ı Millî ve Türk Dış Politikasında Musul*, Ankara 1998.
- YALÇIN, E. Semih, "Musul Meselesi", *Ekin*, Yıl:2, Sayı: 3, Ankara, Ocak-Mart 1998..
- YARESİMOS, Setephan, *Milliyetler ve Sınırlar- Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, İstanbul 1994.
- YAVUZ, Ahmet, *Yakın Doğu Meseleleri ile İlgili Lozan Barış Konferansı Tutanakları*, Takım:I, Cilt:I, Kitap: II, Ankara 1969.
- YIMAZ, Durmuş, *Misâk-ı Millî'ye Göre Musul*, Konya 1995..
- Yunus Nadi, "(Lozan'da) Ne Yapılıyor?", *Anadolu'da Yeni Gün*, 30 Kasım 1922
- Yunus Nadi, "Ankara'da Sükûn ve Faa'liyet", *Cumhuriyet*, 23 Nisan 1926.
- Yunus Nadi, "Cenûb Hudûdumuzda", *Cumhuriyet*, 24 Mart 1926.
- Yunus Nadi, "Meclisin İctima'ı", *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1924.
- Yunus Nadi, "Musul Müzâkereleri", *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1926.
- YURDAKUL, Şahin, *Musul Meselesi*, Ankara 1975.
- Ziya, "Cemiyet-i Akvâm'a Gitmeyeceğiz", *Cumhuriyet*, 8 Mart 1926.